

COVID-19 PANDEMİSİ KAPSAMINDA SİYASAL ERK-DİN-TOPLUM İLİŞKİSİ: RİTÜELLERİN DÖNÜŞÜMÜ VE DİNLERİN GELECEĞİ

Hüdayi SAYIN¹

Ahmet ÇIRAKOĞLU²

Öz: Alışıl gelmiş rutinleri tersyüz eden COVID-19 pandemisi, dini kurumların -siyasi erkin telkinleri/talimatları doğrultusunda- ritüellerinde birtakım radikal değişimler yapmasını ve bireylerin 'yeni normal'e riayet etmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu çalışmada, COVID-19'un ortaya çıktığı ve yaygınlaşmaya başladığı dönemde, inanç sistemlerinin pandemiye ne tür reaksiyon gösterdikleri ülkeler bazında tartışılmıştır. Metinde, ilk olarak, din, Ateizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet kavramları açıklanarak, kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu inançların ve inançlara bağlı mezheplerin yaygın olduğu ülkelerde dini kurumların pandemi kurallarına uyma istekleri ve ibadet şekillerine getirdikleri değişim, siyasi erkin toplu gerçekleştirilen dini ritüelleri sınırlandırarak virüsün yaygınlaşmasını engelleme kabiliyeti ve halkın din-devlet ilişkilerine ve dini kurumların aldığı radikal kararlara gösterdikleri olumlu/olumsuz tepkiler fiili olaylar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Nitel araştırma teknikleriyle gerçekleştirilen çalışma, resmi kaynaklardan alınan verilerle desteklenmiş, gündelik yaşama getirilen kısıtlılıklara karşı geliştirilen dinsel tepkilerle yorumlanmıştır. Araştırma, kendisini Ateizm, üç semavi din ve bağlı mezhepler, bu mezhepleri temsil eden ülkeler ve pandeminin ilk dönemleriyle sınırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Pandemi, Din, Dinlerin Geleceği, Yeni Normal.

Article Category: Political Science/Sociology

Date of Submission: 03.04.2021

Date of Acceptance: 05.07.2021

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Email: hudayi.sayin@yeniyuzyl.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8994-4088

² Bilim Uzmanı, Serbest Araştırmacı.

Email: irday.geruri@gmail.com

POLITICAL POWER-RELIGION-SOCIETY RELATIONSHIP WITHIN THE SCOPE OF COVID-19 PANDEMIC: TRANSFORMATION OF RITUALS AND THE FUTURE OF RELIGIONS

Abstract: The COVID-19 pandemic, which has reversed the usual routines, has made it obligatory for religious institutions to make some radical changes to their rituals in line with the suggestions/instructions of the political power and people obey the 'new normal'. In this study, the reaction of belief systems to the pandemic during the period when COVID-19 emerged and spread was discussed on the basis of countries. In the text, firstly, the concepts of religion, Atheism, Judaism, Christianity ve Islam were explained and a conceptual framework was formed. In countries where these beliefs and religious sects are widespread, religious institutions' willingness to obey the pandemic rules and the change they have brought to the way of worship, the ability of the political power to prevent the spread of the virus by limiting collective religious rituals, and the positive/negative reactions of the people to religion-state relations and radical decisions taken by religious institutions have been discussed. The study, which was carried out with qualitative research techniques, was supported by data obtained from official sources and interpreted with the religious reactions developed against the limitations of daily life. The research confines itself to Atheism, the three heavenly religions and affiliated sects, the countries that represent these sects, and the early periods of the pandemic.

Keywords: *Covid-19, Pandemic, Religion, The Future of Religions, New Normal.*

Giriş

Çin’de tespit edilen yeni tip koronavirüs, bilim adamları tarafından geçici olarak 2019-nCoV (2019 New Coronavirus) olarak adlandırıldı.³ Bu geçici tanımlama sonrası, Uluslararası Virüs Taksonomisi Komitesi (ICTV), SARS virüsüyle olan akrabalığından dolayı yeni virüse SARS-CoV-2 (Severe Acute Respiratory Syndrome Corona Virus 2) ismini verdi.⁴ Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ/WHO) de hastalığın adını COVID-19 (Corona Virus Disease 2019) olarak açıkladı.⁵ Böylece, resmi olarak virüsün adı SARS-CoV-2, hastalığın adı da COVID-19⁶ olarak belirlendi.⁷

COVID-19’un dünya çapında pandemi olarak ilan edilmesi, dini kurumların kurallarını ve insanların ibadet şekillerini de büyük ölçüde değiştirdi. Kiliseler, camiler, sinagoglar ve diğer tüm dini mabedler ritüellerinde bir takım radikal değişimler yapmak durumunda kaldılar.⁸ Virüsten korunmak amacıyla toplu ibadetlere geçici süreliğine ara veren veya etkinliklerini sınırlandıran birçok dini kurum, interaktif ortamda (TV, internet vb.) ibadetlerini devam ettirerek cemaatleriyle buluştular.⁹ Bunun yanında, bazı ülkelerde dini ritüellerin kontrolsüz şekilde devam etmesi virüsün yayılmasında etkili oldu. Bu süreçte, dini kurumlar, pandemiye karşı ortak tavır geliştirme konusunda ise yeterince başarılı olamadılar. Bu sebeple, sağlık yetkilileri virüsün kitlelere yayılmasında ibadet yerlerini birer potansiyel alan olarak değerlendirdiler.¹⁰

Katolikler, Vatikan’ın talimatlarını organize halde uygulayarak kiliseleri ibadete kapatırken, Ortodoks ve Protestan kiliselerinin zaman zaman farklı uygulamalar gerçekleştirdikleri

³ Chaolin Huang & Yeming Wang & Xingwang Li vd. (2020), “Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China”, *The Lancet*, Cilt 395, Sayı: 10223, s. 497.

⁴ Alexander E. Gorbalenya & Susan C. Baker & Ralph S. Baric vd. (2020), “The species Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus: classifying 2019-nCoV and naming it SARS-CoV-2”, *Nature Microbiology*, Sayı: 5, s. 536.

⁵ World Health Organization, “WHO Director-General’s remarks at the media briefing on 2019-nCoV on 11 February 2020”, 11.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-remarks-at-the-media-briefing-on-2019-ncov-on-11-february-2020>.

⁶ Yeni koronavirüs için resmi isimlendirme olan COVID-19 tanımlaması metin boyunca esas alınacaktır.

⁷ World Health Organization, “Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it”, 11.02.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it).

⁸ Christoph Strack (2020), “Die Religionen und das Virus”, *Deutsche Welle*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.dw.com/de/die-religionen-und-das-virus/a-52739601>.

⁹ Harmeet Kaur (2020), “How religious communities are modifying traditions to prevent coronavirus spread”, *CNN World*, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/2020/03/06/world/religion-modify-traditions-coronavirus-trnd/index.html>.

¹⁰ Giorgi Lomsadze (2020), “Communion in the time of coronavirus”, *Coda Story*, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.codastory.com/waronscience/pseudohealth/communion-in-a-time-of-corona/>.

görüldü.¹¹ Vatikan, her yıl binlerce kişinin katılımıyla kutlanan Kutsal Hafta (*Holy Week*) etkinliklerinin iptal edildiğini duyurdu.¹² Hıristiyan kiliselerin bazıları komünyon ayinlerinde ortak kadeh ve kaşık kullanırken, bir kısmı ise bu uygulamayı geçici olarak kaldırdı. Cemaat arasındaki el sıkışmaları ve sarılmalar da son buldu.¹³ Müslüman Sünniler ise, kutsal mekânları olan Kâbe'nin bir kısmını kapattı, Umre ziyaretlerini askıya aldı ve Mescid-i Nebevi'de yapılan ibadetleri geçici olarak durdurdu.¹⁴ Dünya genelindeki birçok cami toplu ibadete ara verdi, cemaat arasında kucaklaşma ve el sıkışma davranışından vazgeçildi. Kuveyt, salgın döneminde Cuma namazının farz olmadığına yönelik bir fetva yayınladı ve okunan ezanlara “*namazı evinizde kılın*” şeklinde ekleme yaptı.¹⁵ Müslüman Şii dünyasının lideri olarak konumlandırılan İran'ın dini merkezi olan Kum'da da görülen virüs, şehirde bulunan kutsal mekânlara ziyaretlerin kısıtlanmaması sonucunda kısa sürede ülke çapına, hatta çevre ülkelere yayıldı. Hong Kong¹⁶ ve Güney Kore'deki¹⁷ Budist tapınaklar da kapatıldı. Dinin devlet kontrolünde olduğu Çin'de ise, dini kurumlar yönetimin bütün talimatlarına harfiyen uydu ve gene talimatlar doğrultusunda COVID-19'la mücadeleye destek amaçlı bağışlar topladılar.¹⁸ Hindistan'da, Hinduların Holi festivaline denk gelen bu dönemde, Başbakan Narendra Modi festivale katılmayacağını belirterek, halkı toplu kutlamalardan kaçınmaya davet etti; fakat dini cemaatlar ve halk kutlamaları devam ettirdiler.¹⁹ İsrail'de ise, halk, hükümetin aldığı sert önlemlere uygun davranmaya özen

¹¹ Lebo Diseko (2020), “Is coronavirus coming between people and their faith?”, *BBC News*, 10.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-51819117>.

¹² Daniel Burke (2020), “The great shutdown 2020: What churches, mosques and temples are doing to fight the spread of coronavirus”, *CNN World*, 14.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/2020/03/14/world/churches-mosques-temples-coronavirus-spread/index.html>.

¹³ Harmeet Kaur (2020), “How religious communities are modifying traditions to prevent coronavirus spread”, *CNN World*, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/2020/03/06/world/religion-modify-traditions-coronavirus-trnd/index.html>.

¹⁴ Aziz El Yaakoubi (2020), “S. Arabia suspends Umrah pilgrimage for Saudi citizens, residents”, *Reuters*, 04.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-saudi-pilgrimage-idUSL8N2AX46S>.

¹⁵ Abdurrahman Koç (2020), “Kuveyt'te ezana "namazı evinizde kılın" çağrısı eklendi: Aynı uygulama Türkiye'de olacak mı?”, *Independent Türkçe*, 14.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.indyrturk.com/node/146426/dunya/kuveytte-ezana-namazı-evinizde-kılın-çağrısı-eklendi-aynı-uygulama-türkiyede>.

¹⁶ Wen Simin & Lu Zhenhua (2020), “Hong Kong Buddhist temple becomes host to cluster of coronavirus infections”, *The Straits Times*, 27.02.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.straitstimes.com/asia/east-asia/hong-kong-buddhist-temple-becomes-host-to-cluster-of-coronavirus-infections>.

¹⁷ Song Seung-hyun (2020), “Cultural Corps of Korean Buddhism shuts down temple stay program due to spread of coronavirus”, *The Korea Herald*, 25.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20200225000767>.

¹⁸ *Xinhua Haber Ajansı* (2020), “宗教界在疫情防控阻击战中发挥积极作用”, 03.02.2020, Erişim Tarihi: 10.03.2021, Erişim Adresi: http://www.xinhuanet.com/politics/2020-02/03/c_1125527661.htm.

¹⁹ Harmeet Kaur (2020), “How religious communities are modifying traditions to prevent coronavirus spread”, *CNN World*, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/2020/03/06/world/religion-modify-traditions-coronavirus-trnd/index.html>.

gösterse de, ultra-Ortodoks Yahudiler (Harediler), dini pratiklerinin kısıtlanmasına protestolarla karşılık verdiler.²⁰

1. Kavramsal Çerçeve

Din, sözlükte, “yaşam biçimi; hayatın nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen düşünce, inanç, ilke ve değerler bütünü” olarak tanımlanır.²¹ *Din ve İnanç Sözlüğü*’nde “inanç sisteminde kutsala, metafizik değerlere veya tanrı fikrine yer veren ve inananlara bir yaşam biçimi öngören sistem”, Kuran’da ise, “insanın zihinsel fonksiyonlarını (inanç ve düşüncelerini), tavır ve davranışlarını (ibadet) ve toplumsal yapılarını (cemaat) belirleyen bir sistem” olarak ifade edilir.²²

Salt bir inanç sistemi ve ona dayalı sosyal davranışlar bütünü olarak tanımlanamayacak olan din, daha çok, “bir grup insanın karşılıklı ilişkilerinin temeli olmalıdır”.²³ Din, bu anlamıyla gündelik pratiklerin içinde saklıdır ve toplumsalın gündeliğine dair ilişkiler zincirini barındırır. Bir başka deyişle, “dinsel inanç ve pratikte bir grubun etosu, dünya görüşünün tanımladığı fiili durumlara ideal anlamda uyarlanmış bir yaşam tarzını temsil ettiği gösterilmek suretiyle, entelektüel olarak makul kılınır. Diğer yandan, dünya görüşü, böyle bir yaşam tarzına uyum sağlayabilecek şekilde özellikle iyi düzenlenmiş fiili durumların bir imajı olarak sunulmak suretiyle, duygusal olarak ikna edici kılınır.”²⁴ Bu entelektüel makuliyet ve duygusal ikna, Peter L. Berger’de “yasalaşma” kavramıyla karşılanır. Ona göre, “her toplumsal olarak nesneleşen ‘bilgi’, yasa koymaktır. Bir toplumun düzeni (nomos), her şeyden önce, bizatihi yalın bir şekilde orada olmakla yasa koyar. Kurumlar insan aktivitesine şekil verirler. Kurumların (taşdıkları) manalar belli bir düzen içerisinde bütünleştirilirken, kendileri de, kurumsallaşan davranışların onları icra edenlere ‘apaşık’ görüneceği bir noktaya kadar ipso facto yasallaştırılırlar. Yasallaştırmanın bu düzeyi, zaten sosyal düzenin nesneliliğinden bahsederken, belirtilmiş oluyor. Başka bir deyişle, toplumsal olarak kurulu dünya kendini nesnel gerçekliği vasıtasıyla yasallaştırmaktadır.” Berger için, “din, yasallaştırmanın tarihi bakımından en yaygın ve etkin aracı olagelmiştir. Her yasallaştırma toplumsal olarak tanımlanan realiteyi muhafaza eder. Din, o kadar etkin bir şekilde

²⁰ Emre Karaca (2020), “Karantinaya direnen topluluk: Ultra-Ortodoks Yahudiler”, *Anadolu Ajansı*, 08.05.2020, Erişim Tarihi: 11.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/arastirma/karantinaya-direnen-topluluk-ultra-ortodoks-yahudiler-/1833493>.

²¹ Ömer Demir & Mustafa Acar (editörler) (1997), “Din”, içinde *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 3. Basım, Ankara: Vadi Yayınları, s. 61.

²² Şinasi Gündüz (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, s. 96.

²³ Günter Kehrler (1998), “Din Sosyolojisi”, Çeviren: M. Emin Köktaş, içinde *Din Sosyolojisi* (derleyenler: Yasin Aktay & M. Emin Köktaş), Ankara: Vadi Yayınları, s. 17.

²⁴ Clifford Geertz (1998), “Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, Çeviren: Yasin Aktay, içinde *Din Sosyolojisi* (derleyenler: Yasin Aktay & M. Emin Köktaş), Ankara: Vadi Yayınları, s. 178.

yasallaştırır ki, ampirik toplulukların istikrarsız gerçeklik yapılarını (dahi) nihai gerçekliğe bağlar. Din, toplumsal kurumları nihai olarak geçerli ontolojik bir statü bahşetmekle, yani onları kutsal ve kozmik bir referans çerçevesine yerleştirmekle yasallaştırır.”²⁵ Bu çerçevede, toplumlar, din üzerinden kendi rasyonalite ve ona bağlı normlarını üretirler.

Clifford Geertz’ten mülhem, yukarıda verilen “*fili durumların bir imajı*” olarak dinin “*dünyevi tasarımlarına uygun olarak şekillendirmeleri veya bir anlamda dinin aşağıdan neşet eden, insanın beşeri sınırlarına mukayyed olan bir nitelikte sergilenişi, modern zamanlara özgü bir gelişme değildir*”.²⁶ Bu nedenle, din, güncelin içine boca edilirken, girdiği kabın kalıbına göre şekillenir. Yaşamı sürükleyen praksis ve onun meşrulaştırma aracı ihtiyacı, dinsel formeli belirler. Din, farklı toplumsal dünyaların hem nesnel, hem de öznel zeminini oluşturan süreçleri bütünleştirirken, bu süreçlerin karşıtlıklarını törpüler.²⁷ İster yaradılış, ister evrimle başlatılan insanın ve toplumsallaşmasının ürünü olarak dinin macerası, bu değişimlerin kanlı izlerini taşır. Din, Aydınlanma felsefesinin yarattığı aşılama zannedilen uçuruma rağmen sarsılma da, tahtını hala korumaktadır. Hızla küreselleşen bir dünyada, din, özelleştirilen ve bireyselleştirilen öznelerle sağladığı “kimlik” ve “cemaat”in kesiştiği noktada “emniyet ve güvenin sıcak sığınağı” olarak ortaya çıkmayı sürdürür.²⁸ Antik çağlardan başlayan bu yolculuğun, içinde bulunduğumuz pandemi sebebiyle gittikçe dijitalleşmeye maruz kalan bir uzama doğru hareket ettiğini görmekteyiz. “Siber uzamın kutsallaştırılması, teknolojinin arka planındaki seküler dayanağa aldırış etmeden internetin dinî niyet ve amaçlarla kullanılabilmesi, dinî kimliklerin inşası ve pratiği için yeni bir saha olabileceği fikrini ima eder. İnternetin dinî amaçlar için bir uzam olarak kullanılması, din dilini ve dinin içeriğiyle yüklü bir söylemi pratiğe döken teknoloji olarak interneti çerçeveleme sürecidir. Bu çerçeveleme süreci, aynı zamanda internetin günümüzde ortaya çıkarttığı dijital kültür içerisinde dine bir konum tayin etme, ona rol ya da roller atfetme çabasına karşılık gelir. Dinin siber uzamda yer alması gerektiğine yönelik böyle bir yaklaşım, internetin, insanların kendi dinî hayatlarına ritim katacak, onların kutsalla etkileşimini pekiştirecek birtakım aktivitelere alan açtığı anlayışını ortaya çıkartır.”²⁹ Devletin doğuşu ve ulus-aşırılılaşmasının

²⁵ Peter L. Berger (1993), *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çeviren: Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları, ss. 62-67.

²⁶ Yasin Aktay (2006), *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 160.

²⁷ Peter L. Berger (1993), *Dinin Sosyal Gerçekliği*, ss. 80-81.

²⁸ Zygmunt Bauman (2016), *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, Çeviren: Nurdan Soysal, İstanbul: Say Yayınları, ss. 21-22.

²⁹ Mehmet Derviş Dereli (2019), “Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması”, *İnsan & Toplum Dergisi*, Cilt 9, Sayı: 1, s. 99.

katalizatörü olan din³⁰, içine girdiğimiz dijital yüzyılın doğasına uygun kendi yolculuğunu sürdürürken, COVID-19 pandemisi ile başlangıçtan günümüze insan türüne ait en önemli sorun olan ölümlülük hali ile bir kez daha yeni işlevler edinme imkânına kavuşmuş görülmektedir.

Araştırma çerçevesinde, Ateist, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman inançlı toplumlarda COVID-19 pandemisine karşı ilan edilen küresel çaplı tedbirler ve bunlara karşı gösterilen dinsel nitelikli tepkiler analiz edilmiştir. Araştırmaya geçmeden önce, çalışmaya konu olan bu dini inançları kavramsal olarak kısaca açıklamakta fayda var.

Ateizm, teorik anlamda Tanrı'nın varlığını reddetmeye, pratik anlamda ise insanı Tanrı yokmuş gibi hareket etmeye götüren anlayıştır. Ateizm, Batı literatüründe “*dinsizlik*” kelimesine karşılık gelmektedir. İslami literatürde tam karşılığı olmamasına rağmen, Allah'ın varlığını ve dinin temel hükümlerini inkâr etmek manasına gelen “*ilhâd*” kelimesinin yerine kullanılan Ateizm; Agnostisizm, Nihilizm ve Deizm'den farklı olarak, akıl yürütme yoluyla Tanrı'nın yokluğuna karar verip, bu yönde davranış geliştiren insanların savunduğu görüştür. Ateizm'in öncü isimlerinden olan Ludwing Feuerbach, insan bilincinden kaynaklanan üstün niteliklerin dünyada gerçekleşmeyeceğinden dolayı tanrısallığa yansıtıldığını ve bu şekilde insanların hayali bir varlık adına kendine yabancılaştığını öne sürer. Feuerbach'ın görüşlerini benimseyerek Tanrı inancını insanın kendine yabancılaşması olarak gören Karl Marks (Marx) da, dini, “*kitlelerin afyonu*” olarak nitelendirir. Friedrich Nietzsche'ye göre ise, Tanrı'nın reddedilmesiyle klasik değerler ortadan kalkacak ve üst insan idealinde yeni değerler ortaya koyulabilecektir. Eğer bu açıdan bakılacak olursa, Ateizm, tam manasıyla bir Hümanizm'dir.³¹

İbrâhîmî geleneğe bağlı tektanrıcı din ailesinin en eski halkasını teşkil eden Yahudilik, “*İsrailoğulları tarihi içerisinde ortaya çıkmış olan bir dinsel gelenektir. Hz. Musa tarafından temsil edilen tevhidi düşünceyle Filistin-Ürdün'ün yerel dinsel geleneklerinin karıştırılması ve sık sık yaşanan yabancı istilalar ve sürgün olayları nedeniyle çeşitli yabancı inanç sistemlerinden etkilenme sonucunda Yahudilik geleneği oluşmuştur.*”³² Yahudilik, kutsal coğrafyada yaşanan etkileşim sebebiyle birçok noktada Hıristiyanlık ve İslamiyet'le benzeşmektedir. Seçilmişlik doktrini (Tanrı'nın İsrâiloğulları'nı kendi kavmi olarak seçmesi)

³⁰ Michael Mann (2013), *Devletler, Savaş ve Kapitalizm*, Çeviren: Semih Türkoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 81-83.

³¹ Kenan Gürsoy (2000), “İlhâd” (Bölüm III), içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 96-98.

³² Şinasi Gündüz (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 390.

üzerine kurulan Yahudiliğin merkezinde; ahid, kutsal toprak ve kurtuluş öğretileri yer alır. Yahudilik, inanç sistemi açısından ilahi bir din olmasının yanında, bir hayat tarzını ve etnik kimliği de ifade etmekte, modern İbrânîce’de hem Yahudi dinini, hem de kimliğini tanımlamaktadır. Etnik köken olarak Hz. İbrâhîm’e ve İbrânî ataları olan Hz. İshak ve Hz. Yakûb’a (İsrâîl) dayanmaktadır. Yahudi kavmini tanımlayan İbrânî (İbrâhîm’in atası Eber), İsrâîl (İbrâhîm’in torunu Yakûb) ve Yahudi (Yakûb’un oğullarından Yehuda) isimlendirmelerinin hepsi belli kişi veya kavimlerle bağlantılıdır. Musevî kelimesi ise, Musa dinine bağlı manasında dini içerik taşımaktadır. İsrailoğulları’nın Hz. Musa tarafından kurtarılarak Sînâ yarımadasına yerleştirilmeleri sonrası gelişen olaylar için eski İsrail dini tabiri kullanılmaktadır. Yahudiliğin bu ilk aşamadan başlayarak sistematik ve resmi dine dönüşmesi aşaması; tarihi, dini, kültürel ve siyasal tecrübeleri barındıran oldukça uzun bir dönemi (Kutsal Kitap, İkinci Mâbed, Talmud, Ortaçağ dönemi ve Modern dönem) ihtiva etmektedir. Bu sebeple, çatı kavram olarak tek bir Yahudilikten bahsetmek imkânsızdır. Günümüzde kendilerini geleneksel Yahudiliğin devamı ve Yahudiliğin tek temsilcisi olarak gören Ortodoks Yahudiliğin yanında, muhtelif (muhafazakâr, modern, reformist, liberal, hümanist, yeniden yapılanmacı vb.) Yahudilik şekilleri de söz konusudur. Fakat bunların tümü kendini aynı kaynağa ve tarihsel geleneğe dayandırmaktadırlar.³³

Hıristiyanlık, “İsa sonrası dönemde Pavlus’un düşünceleri doğrultusunda şekillenen dinsel gelenek” şeklinde tanımlanmıştır.³⁴ Dünyanın en büyük dini olan Hıristiyanlık, günümüzde Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerinden müteşekkil üç büyük mezheple daha küçük çaptaki çok sayıda mezhep ve tarikata ayrılmıştır. İlk olarak Filistin bölgesinde ortaya çıkan Hıristiyanlık, bir Yahudi olan Hz. İsa’yı mesih olarak merkeze alan inanç sistemi çerçevesinde gelişmiştir. İlk dönemde Yahudiliğin dışına çıkamayan öğretisi, Hz. İsa’nın mesih olduğu iddiasıyla Yahudilikle ayrışarak, Yahudiliğin revizyonu gibi sığ bir amaçtan öte “Tanrı Krallığı” idealini gündeme getirmiştir. Aziz Pavlus’un Yahudi şeriatı yerine Tanrı’nın herkese ulaşabileceği görüşünü benimsemesi, Hıristiyanlık doktrinini evrensel boyuta taşımıştır. Böylece, Hıristiyanlık, Yahudi olmayanlar tarafından benimsenerek, Filistin toprakları dışına çıkmıştır. Helenistik eğilimli Pavlusçu Hıristiyanlık, özellikle Avrupa’da köylü ve köleler arasında hızla yayılım göstermiştir. Yıllarca baskı altında yaşayan Hıristiyanlar, 313’te imzalanan Milano Fermanı ile özgürlüklerini elde etmişlerdir. Konstantin’in imparatorluk başkenti olmasıyla ise, İstanbul, Hıristiyanlık için önemli

³³ Salime Leyla Gürkan (2013), “Yahudilik”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 187-197.

³⁴ Şinasi Gündüz (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 169.

merkezlerden biri olmuştur. İmparator I. Theodosios'un 380 tarihli Selanik Fermanı ile, Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak tanınmıştır. İmparatorluğun Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılmasından sonra, Latin köklerine bağlı kalan Batı'daki Hıristiyanlık Avrupa'yı, Grek mirasına sahip çıkan İstanbul merkezli Doğu Hıristiyanlığı ise Anadolu coğrafyasını şekillendirmiştir. Aralarında yaşanan çeşitli ihtilaflar sebebiyle 1054'te iki kilise karşılıklı olarak birbirini aforoz etmiş ve Doğu Roma'daki kilise Ortodoks Kilisesi adıyla Latin (Katolik) kiliselerinden ayrılmıştır. İstanbul'un 1453'te Müslümanlar tarafından fethiyle ise, Ortodoks Kilisesi, “Üçüncü Roma” sıfatıyla Moskova'ya taşınmıştır. Süreç içerisinde yaşanan teo-politik ayrışmanın sonucunda şekillenen Reform Hareketi ise, Papalığa başkaldıran protestocu kiliseleri ortaya çıkarmıştır. Bir öze dönüş çabası olarak da nitelendirebilecek olan Protestanlık, birçok alt gruba ayrılarak (Luteryan, Anglikan, Püriten, Reformist, Kalvinist vd.) o tarihten itibaren Avrupa'yı ve sonradan kurulan Amerika'yı şekillendirmiştir.³⁵ Günümüzde, Avrupa'nın güneyinde Katolik, kuzeyinde Protestan devletler ve halklar yoğunluktadır. Doğu coğrafyası ise, ilk dönemlerden itibaren Ortodoks yapısını korumaktadır.

Arapçada “*teslim olmak, boyun eğmek*” anlamına gelen İslam, Kuran'da “*Allah'ın insanlar için seçtiği din*” ve “*Allah dini*” şeklinde tanımlanır.³⁶ Müslümanların inancına göre, özünü Allah'ın emir ve iradesine teslimiyetin oluşturduğu İslam, insanlığa gönderilen son ilahi dindir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam, özleri itibarıyla hak dininin tüm niteliklerine uygundur. Fakat İslam haricindeki dinler, zamanla maruz kaldıkları değişimlerle birlikte özünden sapmış, İslam ise inananlara göre tüm bu sapmalardan korunarak eksiksiz olarak günümüze kadar ulaşmıştır. İslam inancına göre, peygamberler arasında bir bütünlük ve süreklilik söz konusudur. İslam'ın kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim, başlangıçtan itibaren vahiy geleneğinin mirasçısı olmuştur. Dolayısıyla, ilk insan olan Hz. Âdem'le başlayan hak din, son peygamber Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği vahiyle İslam dininde nihai şeklini almıştır.³⁷ Fakat yıllar içerisinde İslam dininde yaşanan ihtilaflar, bazı mezhebi ayrılıkları beraberinde getirmiştir. Hz. Muhammed, gelecekte Müslümanların üç fırkaya ayrılacağını öngörmüş; ihtilaf halinde büyük çoğunluğa uyulmasını emretmiştir. Bunlar arasından ise, sadece kendisini ve ashabını takip eden Ehl-i Sünnet'in hidayete ereceğini söylemiştir. Ehl-i Sünnet, sağlam ve doğru yolu benimseyenler manasında “*Sünnî*” olarak adlandırılmıştır. Hz.

³⁵ Kürşad Demirci, (1998), “Hıristiyanlık”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 328-340.

³⁶ Şinasi Gündüz (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 196.

³⁷ Ömer Faruk Harman (2001), “İslâm”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 2-5.

Osman'ın şehid edilmesiyle ortaya çıkan ve Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Muâviye destekçileriyle yaşanan mücadelelerden doğan ilk ihtilafların ardından Dört Halife ve Muâviye'nin hilafetini kabul eden çoğunluğa Osmâniyye (Ehl-i Sünnet), ilk üç halife ve Muâviye'nin hilafetini tanımayan azınlığa ise Şîa (Ehl-i Beyt) adı verilmiştir. Böylece, çoğunluk durumunda olan Müslümanlar Ehl-i Sünnet, azınlık durumunda kalanlar ise Ehl-i Beyt olarak gruplara ayrılmıştır.³⁸ Şîa, Hz. Muhammed'in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere ait olduğu fikri etrafında şekillenen teo-politik gruplaşmaları ifade eder. Hz. Muhammed'e haleflik etmenin kendi hakları olduğunu savunan Şiîler, İmâmet'i bir miras olarak almışlar ve Hz. Ali'yi ilk imam kabul etmişlerdir. İmam silsilesini 12 ile sınırlandıran ve 12. imam Muhammed el-Mehdî'yi beklenen mehdî olarak kabul eden İsnâaşeriyye grubu, zamanla Şîa'nın temelini oluşturmuştur. Günümüzde Velayet-i Fakih doktriniyle sentezlenen İsnâaşeriyye Şîası, İran İslam Cumhuriyeti'nde kendine somut bir iktidar alanı da bulmuştur.³⁹

2. Küresel Pandemi Karşısında Gelişen İnanç Eksenli Tepkiler

Bu başlık altında Ateist ideolojinin devlet politikası olarak teşvik edildiği Çin Halk Cumhuriyeti, Yahudi inanç eksenli İsrail, Hıristiyan inancına bağlı mezhepler olan Katolik İtalya, Ortodoks Rusya, Protestan Amerika Birleşik Devletleri ve İslam inanç ekseninde Sünni yorum Türkiye ve Şii yorum İran örneklerinin COVID-19 karşısında geliştirdikleri din temelli tepkiler tartışılmıştır.

2.1. Ateist Sistem Örneği Olarak Çin Halk Cumhuriyeti

Literatürde COVID-19 olarak isimlendirilen yeni koronavirüsün çıkış noktası olan Çin Halk Cumhuriyeti, komünist bir parti (Çin Komünist Partisi-ÇKP) tarafından yönetilen bir tek parti rejimidir. Ülkenin resmi olarak herhangi bir dini olmamakla birlikte, ülkedeki hâkim siyasi ideoloji, katı söylem ve uygulamalarıyla Ateizm'i teşvik etmekte ve bütün dini yapılar da faaliyetlerini Çin Komünist Partisi'nin kontrolünde yürütmektedirler. Parti tüzüğü gereğince, üyelerin herhangi bir dini inancı olmamalı⁴⁰ ve bütün komünistler kararlı birer Marksist Ateist

³⁸ Yusuf Şevki Yavuz (1994), "Ehl-i Sünnet", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 525-530.

³⁹ Mustafa Öz (2010). "Şîa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 111-114.

⁴⁰ Zuo Peng (2018), "左鹏：中共党员不准信仰宗教与党的宗教信仰自由政策并不矛盾", Çin Sosyal Bilimler Akademisi, 16.06.2018, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: http://myy.cass.cn/kxwsl/201806/t20180616_4369067.shtml.

olmalıdırlar.⁴¹ Devlet, bireysel anlamda bütün vatandaşların inanç özgürlüğünü anayasayla güvenceye almakta⁴², fakat diğer taraftan kutsal kitapların içeriğini komünist ideolojiye uygun şekilde yeniden yapılandırmayı planlamaktadır.⁴³ Ülkede halkın yarısından fazlası herhangi bir dine mensup değildir. Çin'in resmi olarak tanıdığı dinler; Budizm (yüzde 18,2), Taoizm (yüzde 1), İslam (yüzde 1,8) ve -Katolik ve Protestan- Hıristiyanlık'tır (yüzde 5,1). Nüfusun önemli bir kısmı ise (yüzde 21,9) geleneksel halk inançlarına mensuptur. Konfüçyüsçülük ise, din değil, felsefi bir düşünce ve davranış biçimidir.⁴⁴ Resmi olarak tanınan dini yapılar, ancak devlet tarafından denetlenen kurumlardan birine üye olarak faaliyet yürütebilir.⁴⁶ Bütün bunlarla birlikte, Çin'de yaşam tarzı olarak dinin günlük hayatta etkisi oldukça sınırlıdır.

Çin'de görülen dünyadaki ilk yeni tip koronavirüs vakasının 17 Kasım 2019'a kadar geriye gittiği tahmin edilmektedir.⁴⁷ 31 Aralık'ta Dünya Sağlık Örgütü Çin Ulusal Ofisi'ne bilinmeyen türde yeni zatürre vakaları bildirildi. Çin'deki ulusal otoriteler, hastalarda mevcut zatürre aşularına tepkisiz kalan bir virüsün varlığını DSÖ'ye rapor etti.⁴⁸ Çinli yetkililer, 7 Ocak'ta SARS ve MERS virüslerini de içeren ve 2019-nCoV olarak adlandırılan yeni bir virüs tespit ettiklerini doğruladılar.⁴⁹ Çin Ulusal Sağlık Komisyonu tarafından virüsün Wuhan şehrindeki bir deniz ürünleri pazarında ortaya çıktığı tespit edildi ve bu durum DSÖ'ye rapor edildi.⁵⁰ DSÖ, 30 Ocak'ta yeni tip koronavirüsle ilgili olarak dünya çapında Uluslararası Halk

⁴¹ Yang Chunxue (2019), “为什么共产党员必须是彻底的无神论者”, Ningxia Parti Okulu, Ulusal Dini Teori ve Politika Araştırma Merkezi, 22.01.2019, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <http://theory.people.com.cn/n1/2019/0122/c40531-30584715.html>.

⁴² CPPCC (2011), “中国共产党的宗教政策”, 26.09.2011, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.cppcc.gov.cn/2011/09/26/ART11317001118828425.shtml>.

⁴³ Michael Sheridan (2009), “China 're-evaluates' classic religious texts”, *The Tablet*, 03.12.2009, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.thetablet.co.uk/news/12253/china-re-evaluates-classic-religious-texts>.

⁴⁴ Ülkelerin dini yapısı hakkındaki (Rusya, İran ve Türkiye dışında) istatistiki veriler CIA The World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/> adresinden alınmıştır.

⁴⁵ The World Factbook (2021), “China”, 30.03.2021, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/china/>.

⁴⁶ Eleanor Albert & Lindsay Maizland (2020), “Religion in China”, Council on Foreign Relations, 25.09.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.cfr.org/background/religion-china#chapter-title-0-8>.

⁴⁷ Josephine Ma (2020), “Exclusive | Coronavirus: China's first confirmed Covid-19 case traced back to November 17”, *South China Morning Post*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.scmp.com/news/china/society/article/3074991/coronavirus-chinas-first-confirmed-covid-19-case-traced-back>.

⁴⁸ World Health Organization (2020), “Novel Coronavirus (2019-nCoV) SITUATION REPORT - 1”, 21.01.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4.

⁴⁹ Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü (2020), “COVID-19 (Yeni Koronavirüs)”, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.seyahatsagligi.gov.tr/site/koronavirus>.

⁵⁰ World Health Organization (2020), “Novel Coronavirus (2019-nCoV) SITUATION REPORT - 1”, 21.01.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4.

Sağlığı Acil Durumu ilan etti.⁵¹ Dünya çapında yayılım gösteren salgın hastalık nedeniyle 12 Mart'ta pandemi ilan edildi.⁵² 11 Ocak'ta kayıtlara geçen koronavirüs kaynaklı ilk ölüm olayının⁵³ ardından ise, önce Wuhan şehri⁵⁴, ardından da şehrin bağlı olduğu Hubey eyaleti karantinaya alındı.⁵⁵ Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri ve Çin Devlet Başkanı Şi Cinqing'in talimatıyla, bölgede disiplinli bir şekilde acil tedbirler alındı.⁵⁶ Ayrıca topyekûn bir seferberlik başlatılarak, Wuhan'da 10 gün içinde bin yataklı hastane yapıldı ve bölgeye takviye sağlık çalışanları gönderildi.⁵⁷

Cinqing, 27 Ocak'ta dini kurumlara yönelik olarak, salgının durdurulması amacıyla toplu yapılan bütün dini faaliyetlerin askıya alınması, insanların sağlığı için dua edilmesi, muhtaçlar için hayırseverlerden yardım toplanması ve salgınla mücadelede farkındalığın artırılmasında dini çevrelerin aktif rol almasına yönelik talimatını verdi. Çalışmaların organize edilmesi amacıyla da Salgın Önleme ve Kontrol Çalışma Grubu'nu kurdu.⁵⁸ Talimatların ardından, ülke genelindeki dini kurumların topladığı nakdi bağış miktarı 2 Şubat itibariyle 150 milyon⁵⁹, 7 Şubat'a gelindiğinde ise 300 milyon yuan'ı buldu. Ulusal Dini Gruplar Konferansı'nda bu yardımların yasalara uygun olarak yapılması, çalışmalarda dini etkinin ön plana çıkarılmaması ve toplanan bağışların misyonerlik faaliyetlerine aktarılmaması konusunda dini liderler uyarılarak, yapılacak olan çalışmaların güvenilirliği vurgulandı.⁶⁰ Bu konuda sıkı denetimler yapan yönetim, yardımları toplayıp gönderen, fakat bunları düzenli

⁵¹ World Health Organization (2020), "Novel Coronavirus (2019-nCoV) Situation Report - 10", 30.01.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200130-sitrep-10-ncov.pdf?sfvrsn=d0b2e480_2.

⁵² World Health Organization (2020), "WHO announces COVID-19 outbreak a pandemic", 12.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic>.

⁵³ Wu Yongling (2020), "武汉确诊 41 例感染新型冠状病毒肺炎患者", *Xinhua Haber Ajansı*, 11.01.2020, Erişim Tarihi: 02.03.2021, Erişim Adresi: http://www.xinhuanet.com/2020-01/11/c_1125448269.htm.

⁵⁴ William Yang (2020), "Wuhan lockdown: China takes extreme measures to stop virus spread", *Deutsche Welle*, 23.01.2020, Erişim Tarihi: 01.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.dw.com/en/wuhan-lockdown-china-takes-extreme-measures-to-stop-virus-spread/a-52120126>.

⁵⁵ Matt Reynolds & Sabrina Weiss (2020), "How coronavirus started and what happens next, explained", *Wired*, 27.05.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.wired.co.uk/article/china-coronavirus>.

⁵⁶ Xi Jinping (2020), "习近平 2 月 3 日中央常委会应对新冠疫情讲话（全文）", *Chaixin*, 15.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <http://china.caixin.com/2020-02-15/101515931.html>.

⁵⁷ CGTN (2020), "Wuhan's war on COVID-19: How China mobilizes the whole country to contain the virus", 29.02.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://news.cgtn.com/news/2020-02-27/Wuhan-s-war-on-COVID-19-How-China-mobilizes-to-contain-the-virus-OqUh2Doeti/index.html>.

⁵⁸ Wang Jianliang (2020), "宗教界在疫情防控阻击战中发挥积极作用", *The Paper*, 04.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: https://www.thepaper.cn/newsDetail_forward_5762918.

⁵⁹ *Xinhua Haber Ajansı* (2020), "宗教界在疫情防控阻击战中发挥积极作用", 03.02.2020, Erişim Tarihi: 10.03.2021, Erişim Adresi: http://www.xinhuanet.com/politics/2020-02/03/c_1125527661.htm.

⁶⁰ SARA (2020), "宗教领域疫情防控工作如何抓实抓细？权威要求来了！", 11.02.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/324897.jhtml>.

şekilde rapor etmeyen Pekin'deki 7 yeraltı kilisesinin⁶¹ faaliyetlerini polis baskınıyla durdurdu.⁶²

Cinping'in talimatları doğrultusunda, Çin Budist Derneği, 29 Ocak'ta salgın süresince bütün faaliyetleri durdurduğunu açıklayan bir bildiri yayınladı. Bildiri çerçevesinde ibadethaneler ve bağlı eğitim kurumlarının geçici olarak kapatılarak, kitlesel törenlerin ve faaliyetlerin askıya alındığı duyuruldu.⁶³ Bu bildirin ardından, bütün eyaletler ve özerk bölgelerdeki Budist tapınaklar birbirleriyle uyumlu şekilde bildirimler yayınladılar ve kararı tatbik ettiler. Bunun yanında, yurtdışı da dâhil olmak üzere para ve malzeme yardımı toplandı.⁶⁴ Virüsle mücadelede parti ve hükümetle aktif olarak iş birliği yapan Budistler, 13 Şubat itibarıyla toplam 207 milyon yuan tutarında bir bağışta bulundular.⁶⁵ Çin Taoist Derneği ise, Bahar Bayramı kutlamalarını askıya aldığını ve tapınakların kapatılacağını duyurdu. Ayrıca kalabalık yerlere gitmekten kaçınmaları gerektiği hususunda takipçilerini bilgilendireceğini belirtti.⁶⁶ Ülke genelindeki Taoist topluluklar da, bu çağrıya yanıt vererek, bütün ibadetlerini durdurdular. Derneğin salgınla mücadele için yayınladığı bağış mektubu sonrasında toplamda 50 milyon yuan'dan fazla yardım toplandı.⁶⁷ Çin İslam Birliği de, 27 Ocak'ta hükümetin verdiği talimatların uygulanarak ilgili devlet daireleriyle iş birliği içerisinde hareket edilmesi⁶⁸, ülke genelindeki camilerde ve diğer mekanlarında kolektif dini faaliyetlerin askıya alınması, ibadet yerlerinin dezenfekte edilmesi, yardım faaliyetlerinin hükümetle iş birliği halinde aktif olarak yürütülmesi ve cömertçe bağışta bulunulması çağrısı yaptı.⁶⁹ Müslümanlar, 14 Şubat itibarıyla 86 milyon yuan'dan fazla nakdi yardım toplayıp, çok sayıda sağlık malzemesi tedarik ettiler.⁷⁰ Çin Katolik Kilisesi ise, salgını önlemek üzere parti merkez

⁶¹ Çin devleti tarafından resmi olarak tanınmayan, kayıt dışı faaliyet gösteren kiliseler.

⁶² Zhang Yan (2020), "抗击疫情行动中的中国宗教团体", *The New York Times*, 25.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://cn.nytimes.com/china/20200225/china-religion-coronavirus-donations/>.

⁶³ Çin Budist Derneği (2020), "关于疫情期间停止相关活动的通知", 29.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinabuddhism.com.cn/e/action/ShowInfo.php?classid=506&id=40729>.

⁶⁴ SARA (2020), "守望相助共筑连心桥 众志成城打赢防疫战——佛教界积极开展疫情防控工作", 07.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/324310.jhtml>.

⁶⁵ SARA (2020), "【战“疫”】佛教界：共筑连心桥 打赢防疫战", 13.02.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325171.jhtml>.

⁶⁶ Çin Taoist Derneği (2020), "中国道教协会关于做好春节期间道教活动场所有关工作的通知", 24.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.taoist.org.cn/showInfoContent.do?id=5433&p=%27p%27>.

⁶⁷ SARA (2020), "【战“疫”】道教界：同舟同济 积极防控", 14.02.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325268.jhtml>.

⁶⁸ Çin İslam Derneği (2020), "关于新型冠状病毒疫情防控工作的通知", 27.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinaislam.net.cn/cms/news/xhwx/202001/27-13757.html>.

⁶⁹ Çin İslam Derneği (2020), "同舟共济 共克时艰——坚决打赢疫情防控阻击战，中国穆斯林在行动", 05.02.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinaislam.net.cn/cms/news/xhwx/202002/05-13784.html>.

⁷⁰ SARA (2020), "【战“疫”】伊斯兰教界：共克时艰 抗击疫情", 15.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325289.jhtml>.

komitesinin talimatlarına kararlılıkla uyulmasını, dini okulların kapatılmasını, Pazar ayinlerinin ve toplu faaliyetlerinin askıya alınmasını, aktif olarak bağış faaliyetlerinin başlatılmasını ve kontrollü bir şekilde salgının önlenmesi için çalışılmasını istedi.⁷¹ Bu çağrıya ilk olarak Hubey eyaletindeki iki Katolik Kilisesi tüm faaliyetlerini durdurarak yanıt verdi⁷² ve düzenlenen yardım kampanyalarıyla 15 Şubat'a kadar yaklaşık 13 milyon yuan toplandı.⁷³ Devletin resmi olarak kabul ettiği diğer Hıristiyan topluluklar da, kilisedeki ibadetleri, eğitimleri ve her türlü toplu faaliyetleri askıya aldıklarını bildirdiler.⁷⁴ Fakat Shandong Eyaleti Protestan Kilisesi, salgınlara karşı mücadeleyi “*sapkınlık*” olarak değerlendirerek, direniş önerisi şeklinde bir bildiri yayınladı.⁷⁵

Din ve mezheplerin devlet kontrolündeki belli topluluklara üye olmak şartıyla resmi olarak kabul edildiği, diğerlerin ise yasadışı ilan edildiği otoriter bir rejime sahip olan Çin'de⁷⁶, dini kurumlar, bu süreçte devletten gelen talimatlar doğrultusunda faaliyetlerini yürüttüler. Devlet Başkanı Şi Cinping, bu süreçte dini kurumlara; salgınla aktif şekilde mücadele edilmesi, bağışçılardan yardım toplanması ve dini kurumların ve okulların faaliyetlerini bir süre durdurması şeklinde talimatlar verdi. Ülkedeki tüm dini gruplar Devlet Başkanı Şi Cinping'in talimatlarını harfiyen yerine getirdiler. Salgınla mücadele amacıyla koordinasyon grupları kurarak, hem sahada faaliyet yürüttüler, hem de yapılan yardımları organize ettiler. Çin'in yönetim organizasyonuna uygun olarak, bu talimatların dini kurumlar tarafından emir olarak algılanarak harekete geçildiği, yapılan tüm eylemlerin sıkı bir denetime tabi olduğu ve talimatların uygulandığına dair icraatları içeren günlük raporlama işlemlerinin yapıldığı görülmektedir. Çin'de COVID-19 ile mücadele süreci tam olarak devlet kontrolünde uygulandı ve dini kurumlar da buna uyarak/uymak zorunda kalarak sürece katkıda bulundular. Bu da, salgının çıkış noktası olmasına karşın, Çin'in bu süreçte hızlı ve başarılı bir yönetimle krizi atlatmasına sebebiyet verdi.

⁷¹ SARA (2020), “坚定信心，同舟共济——坚决做好天主教界的疫情防控工作”，08.02.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/324334.jhtml>.

⁷² Hubey Katolik Vatandaşlar Derneği (2020), “湖北省天主教“两会”关于加强新型冠状病毒肺炎疫情防控的倡议书”，02.02.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinacatholic.cn/html/report/20020011-1.htm>.

⁷³ SARA (2020), “【战“疫”】天主教界：积极行动 助力打赢防控阻击战”，16.02.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325331.jhtml>.

⁷⁴ Çin Protestan Kilisesi (2020), “面对疫情 基督教在行动”，30.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.ccctspm.org/newsinfo/13089>.

⁷⁵ SARA (2020), “【战“疫”】基督教界：抗击疫情 共渡难关”，17.02.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325402.jhtml>.

⁷⁶ Information Office of the State Council of the People's Republic of China (1997), “Freedom of Religious Belief in China”, 01.10.1997, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.china-un.ch/eng/bjzl/t168753.htm>.

2.2. Yahudi İnanç Ekseni Örneği Olarak İsrail

Ortadoğu'nun önemli ülkelerinden biri olan İsrail'de, nüfusun yüzde 74,3'lük büyük kesimini Yahudiler, yüzde 17,8'ini Müslümanlar, yüzde 1,9'unu Hıristiyanlar ve yüzde 1,6'sını Dürziler oluşturmaktadır.⁷⁷ Gelişmiş sağlık sisteminin de etkisiyle, ülkede, COVID-19'a bağlı can kaybı oranı nispeten düşük seyretmektedir. İsrail, virüsün ülkesinde görülmesinden sonra ülkeye giriş çıkışlarda sert tedbirler uygulamış; kendi vatandaşları haricindekilerin ülkeye girişlerine yasak getirmiş⁷⁸ ve yurtdışından gelen vatandaşları için de karantina uygulaması başlatmıştır.⁷⁹

İsrail, bu süreçte ilk olarak COVID-19 şüphesiyle Japonya'da karantinaya alınan gemideki 11 vatandaşını ülkeye getirerek karantinaya aldı. Bu vatandaşlardan birinde COVID-19 testinin pozitif çıkması sonucunda, ülkedeki ilk vaka 20 Şubat'ta onaylanmış oldu.⁸⁰ Virüsün ülkede görülmesi üzerine, ilk etapta 5.000 kişiyi aşan kitlesel gösteriler yönetim tarafından yasaklandı ve Yahudilerin geleneksel Purim Bayramı kapsamında düzenlenecek olan birçok etkinlik de tartışmalı şekilde iptal edildi.⁸¹ Ardından, hükümet, ülke içerisinde salgının yayılmasını önlemek amacıyla 100 kişiyi aşan toplu etkinliklerin ve toplantıların yasaklanacağını duyurdu.⁸² Hükümetin bu kararından sonra birçok din adamı Yahudi cemaatine yönelik benzer çağrılarda bulundular.⁸³ Dünya Ortodoks Sinagoglar Topluluğu, kendini iyi hissetmeyenlerin ve risk altında olanların sinagoglara gelmeyerek ibadetlerini evde yapmalarının uygun olacağını duyurdu.⁸⁴ Vakaların çoğalması sebebiyle, dönemin Başbakanı Benyamin Netanyahu ise, dini grupları Sağlık Bakanlığı'nın talimatlarına riayet etmeye davet

⁷⁷ The World Factbook (2021), "Israel", 30.03.2021, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/israel/>.

⁷⁸ Toi Staff (2020), "Israel seals its borders to all foreigners amid coronavirus outbreak", *The Times of Israel*, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.timesofisrael.com/israel-closes-borders-to-all-foreigners-amid-coronavirus-outbreak/>.

⁷⁹ Philissa Cramer (2020), "In a dramatic step, Israel to require 14-day quarantine for all travelers from abroad", *Jewish Telegraphic Agency*, 09.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jta.org/quick-reads/in-a-dramatic-step-israel-to-require-14-day-quarantine-for-all-travelers-from-abroad>.

⁸⁰ RFI (2020), "Israel confirms first coronavirus case in cruise ship returnee", 21.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.rfi.fr/en/wires/20200221-israel-confirms-first-coronavirus-case-cruise-ship-returnee>.

⁸¹ Toi Staff (2020), "Purim parades, sporting events scrapped over coronavirus fears", *The Times of Israel*, 04.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.timesofisrael.com/purim-parades-sporting-events-scrapped-over-coronavirus-fears/>.

⁸² Eytan Halon (2020), "Israel limits gatherings to 100 people as coronavirus cases climb to 97", *The Jerusalem Post*, 11.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/Coronavirus-cases-climb-to-77-second-case-of-unknown-origin-confirmed-620578>.

⁸³ *The Jerusalem Post* (2020), "Sephardi Chief Rabbi: Avoid visiting Western Wall due to coronavirus", 12.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/Sephardi-Chief-Rabbi-Avoid-visiting-Western-Wall-due-to-coronavirus-620751>.

⁸⁴ Alex Winston (2020), "New guidelines released for synagogues to combat coronavirus", *The Jerusalem Post*, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/New-guidelines-released-for-synagogues-to-combat-coronavirus-620649>.

etti ve büyük kalabalıklar halinde toplanmaktan kaçınmalarını söyledi.⁸⁵ Buna karşılık, Haredi olarak isimlendirilen bazı ultra-Ortodoks Yahudi cemaatleri, ibadetleri iptal etmenin COVID-19'dan bile daha tehlikeli olduğunu savunarak, hükümetin aldığı kararlara uymayacaklarını ve sinagog ve okullarını açık tutacaklarını beyan ettiler.⁸⁶ Ülkede ilk COVID-19 bağlantılı ölüm 21 Mart'ta Kudüs'te gerçekleşti.⁸⁷ Olayın ardından Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlanan bir raporda, vakaların yüzde 24'ünün sinagogda virüse yakalandığı ve bugüne kadar bir sinagogda görülen en büyük toplu vakanın 17 kişi olarak tespit edildiği açıklandı.⁸⁸ Ülkedeki koronavirüs vakalarının dörtte birinin sinagoglarla ilişkili olduğunun açıklanmasından sonra, Bakanlık⁸⁹, sinagogları kapatmanın halk sağlığını korumak açısından hayati bir zorunluluk olduğunu dile getirdi⁹⁰ ve din adamlarının talimatlarıyla sinagoglar kapatılmaya başlandı.

İsrail'de genel anlamda (Harediler haricinde) hem devlet disiplini, hem de din adamlarının resmi makamların uyarılarına riayet etmesi sonucunda salgının yayılması nispeten yavaşlatılmıştır. Bir sinagogda yaşanan küçük çaplı toplu vakanın ardından alınan yoğun tedbirlerle birlikte, dini kurumlarda yaşanabilecek olan yeni toplu vakaların önüne geçilmiştir. Fakat bununla birlikte, Haredilerin COVID-19'a karşı getirilen yasakları protesto ederek kurallara uymaması, halk sağlığı güvenliği açısından önemli bir tehdit oluşturmaktadır.

2.3. Hıristiyan Katolik İnanç Ekseni Örneği Olarak İtalya

İtalya'da çoğunluğu Katolikler olmak üzere halkın yüzde 83,3'ünü Hıristiyanlar, yüzde 3,7'sini Müslümanlar, yüzde 12,4'ünü ise inançsızlar oluşturmaktadır.⁹¹ Katolik mezhebinin yönetim merkezi olan Vatikan Şehir Devleti başkent Roma'da bulunmaktadır. Ülkede ilginç

⁸⁵ Tamar Beeri & Rossella Tercatin & Yonah Jeremy Bob & Gil Hoffman (2020), "Netanyahu threatens lockdown as coronavirus patients reach 433", *The Jerusalem Post*, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Breaking-News/Gilad-Erdan-Total-lockdown-is-inevitable-security-forces-must-prepare-621396>.

⁸⁶ Sam Sokol (2020), "Ultra-Orthodox in Israel Ignoring Social Distancing", *The Jerusalem Post*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/Ultra-Orthodox-in-Israel-ignoring-social-distancing-Were-not-scared-621513>.

⁸⁷ Nir Hasson (2020), "88-year-old Holocaust Survivor From Jerusalem Is Israel's First Coronavirus Fatality", *Haaretz*, 21.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.haaretz.com/israel-news/premium-he-was-a-beloved-and-dear-man-arie-even-is-israel-s-first-coronavirus-fatality-1.8696535>.

⁸⁸ Stuart Winer (2020), "Synagogues top coronavirus hotspot list, epidemiological report finds", *The Times of Israel*, 24.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.timesofisrael.com/synagogues-top-coronavirus-hotspot-list-epidemiological-report-finds/>.

⁸⁹ Jeremy Sharon (2020), "A quarter of coronavirus infections from synagogues, Health Ministry says", *The Jerusalem Post*, 24.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/A-quarter-of-coronavirus-infections-from-synagogues-Health-Ministry-says-622156>.

⁹⁰ Aaron Robinowitz (2020), "Chief Rabbis Order Synagogues Closed Following Israel's New Coronavirus Regulations", *Haaretz*, 25.03.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.haaretz.com/israel-news/synagogues-to-close-under-new-coronavirus-regulations-1.8708347>.

⁹¹ The World Factbook (2021), "Italy", 30.03.2021, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/italy>.

bir olay olarak, COVID-19 vakaları görülmeden önce, Vatikan'daki yılbaşı kutlamaları sırasında Çinli bir kadının Papa Francis'in elini zorla çekmesi ve Papa'nın buna karşılık olarak kadının eline tokat atması halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁹² Fakat ilk COVID-19 vakalarının görülmesinden sonra, bu olayın Papa'ya yapılan biyolojik bir saldırı olabileceği konusunda komplo teorileri üretilmeye başlanmıştır.⁹³

İtalya'da ilk COVID-19 vakalarına 31 Ocak'ta Roma'da tatilde olan iki Çinli turistte rastlandı.⁹⁴ 22 Şubat'ta ise COVID-19 sebebiyle ilk kez bir Avrupa vatandaşı İtalya'da hayatını kaybetti.⁹⁵ İtalya'da artan vakalarla birlikte pandemi Avrupa'da yayılmaya başladı.⁹⁶ İtalya'da COVID-19 salgınından dolayı ilk olarak Lombardiya bölgesinde, sonrasında ise İtalya'nın genelinde tüm dini hizmetler yönetim tarafından askıya alındı.⁹⁷ Vatikan, binlerce kişinin katıldığı Roma'daki Kutsal Hafta kutlamalarına katılımın pandemi nedeniyle iptal edildiğini⁹⁸, Angelus duasının halkın katılımı olmadan gerçekleştirileceğini ve tüm etkinliklerin online (çevrim içi) ortamda canlı yayınlanacağını duyurdu. 8 Mart'ta yapılacak Angelus duasının pencereden halka hitap şeklinde değil, halkın katılımı olmadan Apostolik Sarayı Kütüphanesi'nde gerçekleşeceği ve online (çevrim içi) ortamda yayınlanacağı açıklandı.⁹⁹

⁹² Peter Stubley (2020), "Angry Pope slaps hand of woman who refuses to let go", *Independent*, 01.01.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/pope-slap-video-francis-woman-hand-grab-vatican-a9266191.html>.

⁹³ *Akşam* (2020), "Coronavirüs ile ilgili son komplo teorisi... Papa'ya suikast girişimi miydi?", 30.01.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.aksam.com.tr/dunya/coronavirus-ile-ilgili-son-komplo-teorisi-papaya-suikast-girisimi-miydi/haber-1041112>.

⁹⁴ Chiara Severgnini (2020), "Coronavirus, primi due casi in Italia «Sono due cinesi in vacanza a Roma» Sono arrivati a Milano il 23 gennaio", *Corriere Della Sera*, 30.01.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: https://www.corriere.it/cronache/20_gennaio_30/coronavirus-italia-corona-9d6dc436-4343-11ea-bdc8-faf1f56f19b7.shtml.

⁹⁵ *The Telegraph* (2020), "First Europeans die from coronavirus in Italy Save", 22.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.telegraph.co.uk/global-health/science-and-disease/coronavirus-news-uk-china-south-korea-singapore/>.

⁹⁶ Derrick Bryson Taylor (2021), "A Timeline of the Coronavirus Pandemic", *The New York Times*, 17.03.2021, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/article/coronavirus-timeline.html>.

⁹⁷ Piera Matteucci (2020), "Coronavirus, chiusure di scuole e università, manifestazioni e locali pubblici: i provvedimenti regione per regione", *La Repubblica*, 26.02.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: https://www.repubblica.it/cronaca/2020/02/23/news/coronavirus_scuole_chiuse_e_niente_carnevale_tutti_i_provvimenti-249355737/.

⁹⁸ *Vatican News* (2020), "COVID-19: Vatican Holy Week celebrations under study", 15.03.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-03/vatican-coronavirus-easter-triduum-celebrations.html>.

⁹⁹ *Holy See Press Office* (2020), "Holy See Press Office Communiqué, 07.03.2020", 07.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2020/03/07/200307e.html>.

Papa Francis, hastalığını gerekçe göstererek bütün ziyaretlerini ve halka açık toplantılarını iptal etti.¹⁰⁰ Haftalık ayini halkın katılımı olmadan gerçekleştiren Papa, Aziz Petrus Meydanı'nda boş alanı selamladı ve Paskalya kutlamalarının halkın katılımı olmadan gerçekleştirileceğini duyurdu.¹⁰¹ Sonrasında, Roma Katolik Kilisesi'nin kongre kararıyla Paskalya Bayramı ve Kutsal Hafta etkinliklerinin ileri bir tarihte yapılması kararlaştırıldı.¹⁰² Nihayetinde, Vatikan tarihinde ilk kez bir Paskalya ayini cemaat olmadan gerçekleştirildi. 12 Nisan'da Aziz Petrus Bazilikası'nda cemaatsiz gerçekleştirilen Paskalya ayini, dijital ortamlardan canlı yayınladı.¹⁰³ Papa, yayınladığı Paskalya mesajında, COVID-19'dan zarar görenler için dua etti.¹⁰⁴ Yönetimin aldığı tedbirleri önemsemekle birlikte, Papa, salgınla mücadelede manevi olarak cesareti arttırmak için, ülke genelinde uygulanan karantınayı delerek, Roma'nın boş sokaklarında yürüdü. İlk olarak Santa Maria Maggiore Bazilikası'nı ziyaret etti ve ardından San Marcello al Corso Kilisesi'ne giderek 1522'deki büyük veba salgınına karşı Roma sokaklarında dolaştırılan kutsal haçın önünde dua etti.¹⁰⁵ Bu duasında, Papa, San Marcello al Corso Kilisesi'nde koronavirüs pandemisinin sonlanması için Tanrı'dan yardım dilediğini söyledi.¹⁰⁶ Papa'nın Roma Piskoposu Kardinal Angelo de Donatis ise, Roma'daki kiliselerin bir süre kapalı kalacağını söyledi¹⁰⁷; fakat sonrasında

¹⁰⁰ Philip Pulella (2020), "Pope cancels main public appearances to stop crowds gathering amid coronavirus", *Reuters*, 07.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-pope/pope-cancels-main-public-appearances-to-stop-crowds-gathering-amid-coronavirus-idUSKBN20U0JH>.

¹⁰¹ Brendan Cole (2020), "Pope Francis Urges Priests to Visit Coronavirus Victims to 'Bring the Strength of God's Word'", *Newsweek*, 10.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.newsweek.com/coronavirus-pope-francis-vatican-rome-italy-1491404>.

¹⁰² Robert Sarah (2020), "Decreto della Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, 25.03.2020", *Holy See Press Office*, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2020/03/25/0181/00409.html#ita>.

¹⁰³ Nicole Winfield (2020), "Pope Urges Solidarity on an Easter of Both Joy, Virus Sorrow", *The Associated Press*, 12.04.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://apnews.com/article/1a7ae6272bfac2e0a4b6da7371fc4b1>.

¹⁰⁴ Pope Francis (2020), "The Holy Father's Easter Message and "Urbi et Orbi" Blessing, 12.04.2020", *Holy See Press Office*, 12.04.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2020/04/12/200412b.html>.

¹⁰⁵ Ester Palma (2020), "Coronavirus, Papa Francesco a piedi da solo: prega il «Crocifisso miracoloso» per la fine dell'epidemia", *Corriere della Sera*, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: https://roma.corriere.it/notizie/cronaca/20_marzo_15/coronavirus-papa-pellegrino-s-maria-maggiore-crocifisso-miracoloso-roma-2f87be08-66e4-11ea-a26c-9a66211caeee.shtml.

¹⁰⁶ Paolo Rodari (2020), "Pope Francis on Coronavirus crisis: "Don't waste these difficult days. While at home re-discover the importance of hugging kids and relatives"", *La Repubblica*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: https://www.repubblica.it/vaticano/2020/03/18/news/coronavirus_pope_francis-251572693/.

¹⁰⁷ *La Repubblica* (2020), "Coronavirus Roma, morto militare di 59 anni al Policlinico Umberto I. La diocesi: "Chiese chiuse fino al 3 aprile"", 12.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: https://roma.repubblica.it/cronaca/2020/03/12/news/coronavirus_roma_morto_un_uomo_di_57_anni_al_policlinico_umberto_i-251075963/.

hizmetler için kısmen açık olacağını duyurması kafa karışıklığına sebep oldu.¹⁰⁸ Geç alınan ve aynı zamanda tartışma yaratan bu gibi kararlardan ötürü, 25 Mart itibariyle İtalya’da 69 rahip ve onlarla temas eden birçok inançlı insan COVID-19’dan dolayı hayatını kaybetti.¹⁰⁹

İtalya’da COVID-19’un kontrolden çıkmasının temel sebebi, halkın günlük rutinlerinden vazgeçememesidir. Olaylar karşısında, İtalyanlar, halkın katılımına kapatılan ayinlere ve diğer dini etkinliklere katılmamış ve buna herhangi bir itiraz geliştirmemişlerdir. Bunun yanında, gerek Papa, gerekse diğer İtalyan kiliseleri tedbirlerini almışlar; fakat çok sayıda rahibin ölümünden de anlaşılacağı üzere, virüsün yayılmasını önleme konusunda yeterince başarılı olamamışlardır.

2.4. Hıristiyan Ortodoks İnanç Ekseni Örneği Olarak Rusya

Toplumun yüzde 77’si Hıristiyan, yüzde 5’i Müslüman, yüzde 1’i Yahudi, yüzde 1’i de Budist olan Rusya¹¹⁰, “Üçüncü Roma” teorisiyle Ortodoks dünyasının en önemli temsilcilerinden biridir. Ülkede COVID-19 vakalarına rastlanmasının ardından, Devlet Başkanı Vladimir Putin, pandemiyle mücadele konusunda bir çalışma grubu kurdu.¹¹¹ Putin, salgının normal yaşamı etkilemesini istemediğinden dolayı, ilk zamanlarda her şeyin kontrol altında olduğunu söyledi.¹¹² 31 Ocak tarihli ilk vakanın¹¹³ ardından, ülkede COVID-19 bağlantılı ilk ölüm 19 Mart’ta Moskova’da yaşandı.¹¹⁴

Rusya’ya COVID-19’un girişinden sonra St. Petersburg’taki Kazan Katedrali’ne getirilen Vaftizci Yahya’ya ait bir kutsal kalıntıyı 7 gün boyunca yaklaşık 70 bin kişi öptü. Katedralin girişinde hijyen kuralları uygulanmasına rağmen¹¹⁵, törenlerde insanlara aynı kaşıktan şarap

¹⁰⁸ Mauro Leonardi (2020), “Chiese aperte, chiese chiuse. Cos’è successo a Roma?”, *Agenzia Italia*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.agi.it/blog-italia/idee/post/2020-03-13/coronavirus-chiese-aperte-chiuse-7503158/>.

¹⁰⁹ Francesco Ognibene (2020), “Coronavirus: salgono a 121 i preti italiani portati via dal Covid”, *Avvenire*, 28.05.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.avvenire.it/attualita/pagine/coronavirus-i-preti-morti-emilia-lombardia>.

¹¹⁰ *Anadolu Ajansı* (2017), “Rusya”, 06.09.2020, Erişim Tarihi: 11.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/rusya/902427>.

¹¹¹ Rusya Koronavirüsle Mücadele Koordinasyon Kurulu (2020), “Распоряжение о рабочей группе Госсовета по противодействию распространению коронавируса”, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 16.03.2021, Erişim Adresi: <http://kremlin.ru/events/president/news/62990>.

¹¹² Sarah Rainsford (2020), “Coronavirus: No Russia lockdown as Putin puts on show of calm”, *BBC News*, 22.03.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-51972974>.

¹¹³ TASS (2020), “В России выявили первые два случая заражения коронавирусом”, 31.01.2021, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://tass.ru/obschestvo/7656549>.

¹¹⁴ Lyubov Protsenko (2020), “Собянин подтвердил смерть пациентки с коронавирусом”, *Rossiyskaya Gazeta*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://rg.ru/2020/03/19/reg-cfo/sergej-sobianin-podtverdil-smert-pacientki-s-koronavirusom.html>.

¹¹⁵ *Interfax* (2020), “70 тыс. человек приложились в Петербурге к привезенным мощам Иоанна Крестителя”, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.interfax.ru/russia/699842>.

sunulduğu görüldü.¹¹⁶ Salgının birçok bölgeye yayılmasının ardından toplanan Rus Ortodoks Kilisesi Sinodu (Meclisi), sağlık kurumunun tavsiyeleri doğrultusunda kiliselerde hijyene özen gösterilmesi, ibadetler sırasında ortak kullanılan materyallerin alkolle arındırılması ve cemaatle yapılan ibadetlere kısıtlamalar getirilmesi hususunda bazı kuralları benimsediğini duyurdu.¹¹⁷ Ama tavsiye edilen bu kurallar, kiliseler arasında görüş ayrılıklarına sebep oldu. Birçok Ortodoks, komünyon şarabını aynı kaşıktan içmenin güvenli olduğu konusunda ısrar etti.¹¹⁸ Bryansk Piskoposluğu, aynı tarihte yapılacak olan ibadeti acilen iptal ederken, Kazan Katedrali'ndeki ibadet ise iptal edilmedi.¹¹⁹ Aynı şekilde Kuban Kilisesi salgının yayılmaması için doktorların tavsiyeleri doğrultusunda gerekli bütün tedbirlerin alınacağını açıklarken¹²⁰, Udmurtya İjevsk Başpiskoposu kiliselerin kesinlikle kapanmaması gerektiğini savundu ve inancı olanların kiliseye gelerek COVID-19'u duayla yenebileceklerini söyledi.¹²¹ 19 Mart'ta Rus Ortodoks Kilisesi rahipleri COVID-19'la mücadele amacıyla gece alayları düzenlemeye başladı. Rahipler, Meryem Ana'nın resmini ve kutsal haçı taşıyarak manastırı çevreleyen duvarların etrafında yürüdü, duvarlara kutsal su serpip dua etti.¹²² Kutsal Sinod'un aldığı kararlar, Rus Ortodoks Kilisesi lideri Patrik Kirill tarafından 21 Mart'ta onaylandı. Kirill, COVID-19 salgınının atlatılması ve virüsle mücadele eden sağlık çalışanlarına güç vermesi amacıyla ayinlerde okunmak üzere özel dua metni hazırladı.¹²³ Gene aynı kiliseden bir din

¹¹⁶ Radio Free Europe/Radio Liberty (2020), "The COVID-19 pandemic did not deter the faithful in Kazan from taking communion from the same spoon.", *Tweet: @RFERL*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/RFERL/status/1239869085204107361>.

¹¹⁷ Moskova Patrikhanesi (2020), "Инструкция настоятелям приходов и подворий, игуменам и игумениям монастырей Русской Православной Церкви в связи с угрозой распространения коронавирусной инфекции", 17.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5608607.html>.

¹¹⁸ Giorgi Lomsadze (2020), "Communion in the time of coronavirus", *Coda Story*, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.codastory.com/waronscience/pseudohealth/communion-in-a-time-of-corona/>.

¹¹⁹ Pavel Korobov & Maria Litvinova & Alexander Chernykh (2020), "День святого Карантина", *Kommersant*, 21.03.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.kommersant.ru/doc/4298329?query=коронавирусная%20церковь>.

¹²⁰ Olga Loginova (2020), "В храмах Кубани принимаются меры по борьбе с коронавирусом", *Kommersant*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.kommersant.ru/doc/4291604?query=коронавирусная>.

¹²¹ Izhevsk Piskoposluğu (2020), "В Неделю 2-ю Великого поста митр. Викторин совершил литургию в кафедральном храме. Ижевская епархия", 16.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <http://udmeparhia.cerkov.ru/2020/03/v-nedelyu-2-yu-velikogo-posta-mitr-viktorin-sovershil-liturgiyu-v-kafedralnom-xrame-2/>.

¹²² *The Moscow Times* (2020), "Moscow Monastery Launches Nightly Anti-Coronavirus Processions", 19.03.2020, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.themoscowtimes.com/2020/03/19/moscow-monastery-launches-nightly-anti-coronavirus-processions-a69678>.

¹²³ Moskova Patrikhanesi (2020), "Святейший Патриарх Кирилл утвердил молитвенные прошения в связи с угрозой распространения коронавирусной инфекции", 21.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.patriarchia.ru/db/print/5610433.html>.

adamı da salgından korunmanın en etkili yolunun kiliselerin kapatılması olduğunu söyledi.¹²⁴ Ortodoks dünyasının popüler din adamlarından olan Andrey Tkaçev ise, virüse karşı alınan tedbirleri ve halkta oluşan paniği eleştirmek adına Pazar ayinine gaz maskesi takarak çıktı ve alaycı ifadeler kullandı.¹²⁵

COVID-19'a rağmen kiliselerin hâlâ ibadete açık olması, Rusya'da siyaseten de eleştiri konusu oldu. Örneğin, Rusya Liberal Demokrat Partisi, Rus Ortodoks Kilisesi'ni eleştirerek, salgın sona erene kadar tüm toplu ibadetlerin durdurulması gerektiğini belirtti.¹²⁶ St. Petersburg Belediye Başkanı'nın şehirdeki bütün etkinliklerle birlikte kilise ziyaretlerinin de yasaklandığına dair kararına¹²⁷ karşılık olarak ise, Moskova Patrikhanesi, kişilerin din ve vicdan hürriyetinin kanunlarla garanti edildiğini ve dolayısıyla sadece kanuni yaptırımla askıya alınabileceğini belirtti.¹²⁸ St. Petersburg Patrikhanesi de belediyenin anayasaya aykırı olarak böyle keyfi bir kısıtlamaya gidemeyeceğini açıkladı.¹²⁹ 29 Mart'ta ise, Patrik Kirill, vatandaşları kilise ziyaretlerinden imtina etmeye çağırdı.¹³⁰

Rusya'da yerel otoritelerin yasaklarını tanımayarak, kendi kararları doğrultusunda hareket eden kiliselerin tavrı, idari yönetimlere karşı bir güç gösterisi olarak okunabilir. Fakat pandeminin ilk dönemlerinde, ibadetlerin yasaklanması veya ayinlerde ortak materyallerin kullanılmasına yönelik tartışmalı konularda Ortodoks kiliseleri de müşterek bir karar alamamıştır. Uygulamalara bakıldığında, Rusya'da dini hayata bağlılığın insanları COVID-19'la mücadeleye karşı koruyacağı inancının var olduğu ve yönetimin de kiliselere görece özgürlük tanıdığı söylenebilir.¹³¹ Aralarında farklı görüşü benimseyenler olsa da, Rusya'da

¹²⁴ *Nezavisimaya Gazeta* (2020), "Игумен РПЦ: Единственный способ – физически закрыть храмы", 21.03.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: https://www.ng.ru/faith/2020-03-21/100_rpc210320.html.

¹²⁵ Gregory Pappas (2020), "Should Churches Re-Open? Archbishop Calls for Patience", *Pappas Post*, 09.03.2020, Erişim Tarihi: 17.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.pappaspost.com/should-churches-re-open-archbishop-calls-for-patience/>.

¹²⁶ *Orthodox Times* (2020), "Pressure by the Liberal Democratic Party on the Church of Russia to halt Liturgies due to the coronavirus", 23.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://orthodoxtimes.com/pressure-by-the-liberal-democratic-party-on-the-church-of-russia-to-halt-liturgies-due-to-the-coronavirus/>.

¹²⁷ Alexander Beglov (2020), "Постановление Правительства Санкт-Петербурга от 26.03.2020 № 161", St. Petersburg Hükümeti, 26.03.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: <https://npa.gov.spb.ru/SpbGovSearch/Document/37611.html>.

¹²⁸ Moskova Patrikhanesi (2020), "Правовое управление Московской Патриархии прокомментировало постановление Правительства Санкт-Петербурга, согласно которому запрещается посещение храмов", 26.03.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.patriarchia.ru/db/print/5613196.html>.

¹²⁹ St. Petersburg Metropolitanlığı (2020), "Храмы Санкт-Петербургской епархии продолжают служение", 26.03.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: <http://mitropolia.spb.ru/news/mitropolit/?id=175749>.

¹³⁰ Elena Novoselova (2020), "Патриарх Кирилл призвал воздержаться от посещения храмов", *Rossiyskaya Gazeta*, 29.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://rg.ru/2020/03/29/patriarh-kirill-prizval-vozderzhatsia-ot-poseshcheniia-hramov.html>.

¹³¹ Samantha Berkhead (2020), "Russia's Orthodox Church Sticks to its Traditions Despite Coronavirus Threat", *The Moscow Times*, 03.04.2020, Erişim Tarihi: 16.03.2021, Erişim Adresi:

genel anlamıyla sağlık kurumunun telkinlerine bütün din ve mezhep önderlerinin riayet ettiği, ülke çapında alınan tedbirlerin dini alanda bir zorlukla karşılaşmadığı da görülmektedir.¹³²

2.5. Hıristiyan Protestan İnanç Ekseni Örneği Olarak Amerika Birleşik Devletleri

ABD halkının yüzde 67,3'ü Hıristiyan (yüzde 46,5 Protestan, yüzde 20,8 Katolik), yüzde 1,9'u Yahudi, yüzde 1,6'sı Mormon, yüzde 0,9'u Müslüman, yüzde 0,8'i Yehova Şahitleri mensubu, yüzde 0,7'si Budist, yüzde 0,7'si Hindu'dur; yüzde 22,8'i ise herhangi bir inanca mensup değildir.¹³³ COVID-19'un dünya geneline yayılmasından hemen sonra, ülkede acilen tıbbi olağanüstü hâl ilan edilerek, ülkeye girişlere önemli kısıtlamalar getirildi. Dönemin ABD Başkanı Donald Trump ise, COVID-19'u "Çin Virüsü" olarak adlandırarak, literatüre yeni bir kavram soktu.¹³⁴ Sağlık sistemi anlamında sosyal devlet anlayışından hayli uzak olan ülkede, sağlık hizmetlerinden faydalanmanın vatandaşlar açısından oldukça maliyetli olması sebebiyle¹³⁵, hükümetin virüsle mücadelede sağlık alanında radikal tedbirler alması zaruri hale geldi.¹³⁶

Washington eyaletinde tespit edilen 20 Ocak tarihli ilk vakanın Çin'in Wuhan şehrinden gelen birinde görüldüğü bildirildi.¹³⁷ COVID-19 bağlantılı ilk ölüm vakası ise 29 Şubat'ta yine Washington'da yaşandı.¹³⁸ Virüsün yayılmasının ardından ülke genelinde ulusal acil durum ilan edilerek, geniş bir ekonomik yardım paketinin devreye koyulacağı açıklandı.¹³⁹ Trump, 16 Mart'ta 10 kişiden fazla sayıdaki bütün kamuya açık toplantıları yasaklandığını

<https://www.themoscowtimes.com/2020/03/26/russias-orthodox-church-sticks-to-its-traditions-despite-coronavirus-threat-a69745>.

¹³² Pavel Korobov & Maria Litvinova & Alexander Chernykh (2020), "День святого Карантина", *Kommersant*.

¹³³ The World Factbook (2021), "United States", 31.03.2021, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-states/>.

¹³⁴ Steven Nelson & Feis, Aaron (2020), "Trump defends referring to coronavirus as 'the Chinese virus'", *The New York Post*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://nypost.com/2020/03/17/trump-defends-referring-to-coronavirus-as-the-chinese-virus/>.

¹³⁵ Leah A. Burke & Andrew M. Ryan (2014), "The Complex Relationship between Cost and Quality in US Health Care", *The AMA Journal of Ethics*, Cilt 16, Sayı: 2, s. 124.

¹³⁶ Maanvi Singh (2020), "Trump signs coronavirus bill ordering free testing and aid for workers", *The Guardian*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/trump-signs-coronavirus-bill-free-testing-paid-leave>.

¹³⁷ Roni Caryn Rabin (2020), "First Patient With Wuhan Coronavirus Is Identified in the U.S.", *The New York Times*, 21.01.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2020/01/21/health/cdc-coronavirus.html>.

¹³⁸ Tom Howell Jr. (2020), "Trump beefs up travel ban on Iran, advises against travel to Italy, S. Korea in press conference", *The Washington Times*, 28.02.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtontimes.com/news/2020/feb/29/trump-announces-first-us-death-coronavirus-washing/>.

¹³⁹ Steve Herman (2020), "Trump Declares National Emergency Due to Coronavirus Pandemic", *VOA News*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.voanews.com/science-health/coronavirus-outbreak/trump-declares-national-emergency-due-coronavirus-pandemic>.

duyurdu, ama ibadet hizmetleri için bir zorunluluk getirilmedi.¹⁴⁰ Ülkedeki dini önderler alınan tedbirlere uyararak, toplu ibadetleri askıya aldıklarını açıklamaya başladılar. Eyaletlerin yöneticileri de bu süreçte tüm kilise hizmetlerinin iptal edilmesi tavsiyesinde bulundular.¹⁴¹ Fakat devletin kiliseler konusunda aldığı kararlar sadece tavsiye niteliğindeydi. New Jersey Trenton Başpiskoposu, kutsal kâseden şifalı su içme gibi ritüellerin yapılmasının bu süreçte mecburi olmadığını, Los Angeles Başpiskoposu ise kitlesel kutlamalarda herhangi bir kısıtlama olmayacağını, fakat temkinli davranılması gerektiğini söyledi.¹⁴² Yapılan çağrılara rağmen, halkı ibadet merkezlerine davet eden ve Pazar ayinlerini devam ettiren bazı kiliseler ise¹⁴³ halkın tepkisini topladı.¹⁴⁴ Örneğin, ABD'nin en büyük kiliselerinden biri olan Solid Rock Kilisesi, Ohio Valisi'nin bütün tavsiyelerine rağmen, yönetim tarafından alınan kararların ibadet yerlerini kapsamadığını ve kilisenin kapılarının açık olacağını açıkladı.¹⁴⁵ Aynı şekilde, Colorado Springs Kilisesi yöneticileri de, dini özgürlüğün anayasal bir hak olduğunu söyleyerek, kiliseyi kapatmayacaklarını ve bu kurallara uymayacaklarını duyurdular. Kurallara uymayan Glenview Yaşam Kilisesi'nde yapılan 80 kişilik bir toplantının ardından 10 kişinin COVID-19 testi pozitif çıktı.¹⁴⁶ Hatta Georgetown Mesih Kilisesi rahibinin de enfekte olduğu açıklandı.¹⁴⁷ Fakat genel itibariyle Piskoposların duyarlı

¹⁴⁰ Cecelia Smith-Schoenwalder (2020), "Trump Administration Suggests Avoiding Gatherings of More Than 10 People", *U.S. News*, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.usnews.com/news/national-news/articles/2020-03-16/trumps-coronavirus-task-force-suggests-limiting-gatherings-to-10-people-or-fewer>.

¹⁴¹ Sarah Mervosh & Elizabeth Diaz (2020), "From Seattle to Kentucky, Churches Cancel Religious Services", *The New York Times*, 11.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2020/03/11/us/coronavirus-kentucky-churches-cancel.html?searchResultPosition=3>.

¹⁴² John Burger (2020), "Coronavirus closes Lourdes' healing waters, and halts students' travel to Italy", *Aleteia*, 03.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <https://aleteia.org/2020/03/02/coronavirus-closes-lourdes-healing-waters-and-halts-students-travel-to-italy/>.

¹⁴³ Ian Lovett & Elizabeth Findell (2020), "Despite Coronavirus, Some Religious Services Continue", *The Wall Street Journal*, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.wsj.com/articles/despite-coronavirus-some-religious-services-continue-11584310003?mod=searchresults>.

¹⁴⁴ Jason Murdock (2020), "U.S. Churches Hold Public Sunday Services Despite Coronavirus Outbreak: 'This is Dangerous'", *Newsweek*, 23.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.newsweek.com/church-sunday-service-open-despite-coronavirus-covid19-health-advice-social-distancing-1493756>.

¹⁴⁵ Alexa Helwig (2020), "Solid Rock Church continues to hold services during coronavirus outbreak", *Local 12*, 25.03.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: <https://local12.com/news/local/solid-rock-church-continues-to-hold-services-during-coronavirus-outbreak-butler-county-cincinnati-ohio-alexa-helwig-governor-dewine>.

¹⁴⁶ Diane Pathieu & Will Jones (2020), "Glenview coronavirus: 43 sick, 10 positive COVID-19 cases after churchgoers attend service at Life Church", *ABC7 Chicago*, 28.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://abc7chicago.com/health/more-than-40-people-report-symptoms-after-attending-service-at-church-in-glenview-6055024/?fbclid=IwAR30JTehMdEckwGLW2iDnJJxu-02h9ILfiiBxwfyuy0hnxBMSred0yOjkh6I>.

¹⁴⁷ Michelle Boorstein (2020), "The Georgetown church quarantined by D.C.'s coronavirus outbreak", *The Washington Post*, 10.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com/religion/2020/03/09/dc-priest-with-coronavirus-leads-prominent-historic-episcopal-parish/>.

davranışı ve yerel yöneticilerin çağrılılarıyla tüm kiliseler Pazar ayinlerine ve diğer toplu ibadetlere kapılarını kapatarak, hizmetlerini dijital ortamda vermeye başladılar.

ABD’de devletin özellikle ekonomik manada aldığı güçlü tedbirler¹⁴⁸ ve yerel yöneticilerin erken uygulamaları sayesinde, ilk zamanlarda COVID-19 salgınıyla yürütülen mücadelede nispeten başarılı bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu aşamada, din adamlarının toplu ibadetlerin yapılmaması yönündeki telkinleri ve halkın bu çağrılara duyarlı yaklaşmasıyla olası toplu vakaların önüne geçilmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen, ABD, hâlihazırda en fazla COVID-19 testi yapılan, buna paralel olarak vaka ve ölüm sayılarının da en yüksek olduğu ülkedir.¹⁴⁹

2.6. İslam Sünni İnanç Ekseni Örneği Olarak Türkiye

Nüfusunun çoğunluğu Sünni olmak üzere yüzde 99,8’i Müslümanlardan oluşan Türkiye¹⁵⁰, insan sirkülasyonu açısından önemli bir geçiş noktası olması sebebiyle COVID-19 tehdidine en açık ülkelerden biridir. Ülke yönetimi, Sağlık Bakanlığı tarafından oluşturulan Bilim Kurulu’nun aldığı tavsiye kararları doğrultusunda ilk günlerden itibaren sıkı tedbirler uygulamıştır. Salgının ülkede yayılmaya başladığı günlerde ilk olarak 65 yaş üstü vatandaşların, ardından 20 yaş altı gençlerin sokağa çıkması yasaklanmış; sonrasında ise kademeli olarak kısıtlamalar genişletilmiştir. Ayrıca, Sağlık Bakanlığı tarafından toplumsal öneriler getirmesi amacıyla psikolog, istatistikçi, din psikoloğu ve din sosyoloğunun da aralarında bulunduğu Toplum Bilimleri Kurulu oluşturulmuştur.¹⁵¹

Sağlık sistemi açısından nispeten yetersiz bir sınır ülkesi olan İran’da COVID-19 vakalarının görülmesinden sonra, Türkiye’de büyük tedirginlik yaşandı ve özellikle Nevruz Bayramı’nda yaşanacak turist akımının COVID-19’u Türkiye’ye sokabileceği endişesiyle İran’dan gelenlerin ülkeye girişleri durduruldu. Fakat Türkiye’de ilk COVID-19 vakası beklendiği gibi İran değil, Avrupa temaslı bir vatandaşta tespit edildi.¹⁵² COVID-19 bağlantılı ilk ölüm 18

¹⁴⁸ Daniel Flatley & Laura Litvan & Colin Wilhelm (2020), “Khamenei Securitized the Pandemic as the IRGC Mulls Regional Action”, *Bloomberg*, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-21/virus-response-plan-to-total-about-2-trillion-kudlow-says>.

¹⁴⁹ Worldometer (2021), “COVID-19 Coronavirus Pandemic”, 05.04.2021, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>.

¹⁵⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı (2014), *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

¹⁵¹ Yeşim Sert Karaaslan (2020), “Toplum Bilimleri Kurulu ilk toplantısını gerçekleştirdi”, *Anadolu Ajansı*, 08.06.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/toplum-bilimleri-kurulu-ilk-toplantisini-gerceklestirdi/1869756>.

¹⁵² Fahrettin Koca (2020), “‘Koronavirüs, Alacağımız Tedbirlerden Güçlü Değildir’”, T.C. Sağlık Bakanlığı, 11.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.saglik.gov.tr/TR,64383/koronavirus-alacagimiz-tedbirlerden-guclu-degildir.html>.

Mart'ta virüsü Çin temaslı bir çalışanından alan bir Türk vatandaşında gerçekleşti.¹⁵³ Bu gelişmelerden sonra yurda giriş-çıkışlara bazı yasaklar getirildi ve ülke içerisinde özellikle toplu alanlara yönelik tedbirler arttırıldı.

Yönetimin aldığı tedbirlere paralel olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Din İşleri Yüksek Kurulu ilk olarak umre çıkışlarını durdurdu ve umredekilerin dönüşlerini erkene aldı.¹⁵⁴ Müslümanların camilerde Cuma namazı kılmak yerine evlerinde öğle namazı kılacakları açıklandı¹⁵⁵; fakat Diyanet'in tavsiyesine rağmen camilerde yoğun katılımı Cuma namazları kılındı.¹⁵⁶ Bunun üzerine, 16 Mart'ta cami ve mescitlerde cemaatle namaza ara verildiği ve sadece bireysel ibadetler için camilerin açık bulundurulacağı açıklandı.¹⁵⁷ Bazı vatandaşların talimatları uygulayan cami imamlarına sorun yaşatmalarından sonra¹⁵⁸, alınan tedbirleri zafiyete uğratacak davranışların önüne geçilmesi amacıyla, Cuma günü ve Kandil Gecesi de dahil olmak üzere bütün cami ve mescitlerin kapalı tutulması kararlaştırıldı.¹⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş da, video yayınıyla verdiği Cuma hutbesinde, devletin COVID-19'la mücadelede aldığı kararlara uymamanın büyük bir vebal

¹⁵³ Fahrettin Koca (2020), "Bu cümleyi bu toplumun Sağlık Bakanı olmak yanında bir hekim olarak da kuruyorum: Koronavirüsle mücadelede bugün ilk kez bir hastamı kaybettim.", *Tweet*: @drfahrettinkoca, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/drfahrettinkoca/status/1240075816798769160>.

¹⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (2020), "Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan koronavirüse karşı alınan tedbirlerle ilgili açıklama", 15.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29397/diyanet-isleri-baskanligindan-koronaviruse-karsi-alinan-tedbirlerle-igili-aciklama>.

¹⁵⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (2020), "Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan Cuma namazıyla ilgili açıklama", 13.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29390/din-isleri-yuksekkurulundan-cuma-namazıyla-igili-aciklama>.

¹⁵⁶ Deniz İpek & Fırat Fıstık (2020), "Koronavirüs önlemlerinin ardından ilk cuma namazı: "Tedbirimizi alıyoruz ama cuma da farz"", *Medyascope*, 13.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://medyascope.tv/2020/03/13/koronavirus-onlemlerinin-ardindan-ilk-cuma-namazı-tedbirimizi-alıyoruz-ama-cuma-da-farz/>.

¹⁵⁷ Ali Erbaş (2020), "Cami ve mescitlerde Cuma ve vakit namazların cemaatle kılınmasına ara verildi", Diyanet İşleri Başkanlığı, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazların-cemaatle-kılınmasına-ara-verildi>.

¹⁵⁸ Erhan Kaytanbay (2020), "Cemaatle, 'toplu namaz kılmayın' uyarısında bulunan imam arasında tartışma!", *Sözcü*, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/cemaatle-toplu-namaz-kılmayın-uyarisinda-bulunan-imam-arasinda-tartisma-5687481/>.

¹⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (2020), "Diyanet İşleri Başkanlığı, camilerde alınacak yeni tedbirleri açıkladı", 19.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Content/PrintDetail/29414>.

ve kul hakkı ihlali olduğunu dile getirdi.¹⁶⁰ Fakat mevcut yasaklara rağmen, 27 Mart günü Ali Erbaş tarafından Beştepe Millet Camii'nde kıldırılan Cuma namazı tartışmalara neden oldu.¹⁶¹ Türkiye'ye COVID-19'un girişi konusundaki en önemli tartışmalardan biri de umreden dönen vatandaşlar konusu oldu. Ülkeye giriş yapan vatandaşlardan bazılarının COVID-19 belirtileri sebebiyle tedavi altına alınması¹⁶², virüsün umreden dönen vatandaşlar sebebiyle ülke geneline yayıldığı konusunda şüpheleri arttırdı. Umreden dönen vatandaşların kendilerini karantinaya almaları ve bu süreçte ziyaretçi kabul etmemeleri istenmesine rağmen bazı illerde ziyaretlerin devam ettiği görüldü.¹⁶³ Ülkedeki altıncı COVID-19 vakası, umreden dönen bir vatandaşta tespit edildi.¹⁶⁴ 15 Mart itibarıyla umreden dönen vatandaşlar Ankara ve Konya'daki yurtlarda karantinaya alındı. Ali Erbaş, karantina şartlarına uymamanın kul hakkı yemek olduğunu söyledi.¹⁶⁵ Fakat uygulanan karantinaya direnenler de oldu. Konya'da karantinaya alınan üç kişi polis tarafından yakalanarak tekrar hastaneye getirildi.¹⁶⁶ Tutulan özel bir otobüsle Erzurum'a gelmeye çalışan 28 umreciye polis müdahale etti ve umreciler karantina yurtlarına gönderildi; fakat uygulanan karantinaya direnenler de oldu.¹⁶⁷ Örneğin, Konya'daki yurttan kaçmaya çalışan umreciler polisle tartıştı ve bir vatandaş "ben hastaysam sen de ol" diyerek polis memurunun yüzüne tükürdü.¹⁶⁸

¹⁶⁰ Ali Erbaş (2020), "Bütün bir toplumu ve insanlığı tehdit eden bir salgın sebebiyle alınan bu kararlara uymamak toplum sağlığını tehlikeye düşürecek ciddi bir hata, büyük bir vebal ve kul hakkı ihlalidir.", *Tweet: @DIBAliErbas*, 20.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/DIBAliErbas/status/1240914019415924738>.

¹⁶¹ Serdar Açıl (2020), "Beştepe Millet Camisi'nde cuma namazı kılındı", *Anadolu Ajansı*, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/bestepe-millet-camisinde-cuma-namazi-kilindi/1781923>.

¹⁶² Yasin Dalkılıç & Muhammed Kısır (2020), "Umre dönüşü koronavirüs şüphesiyle gözlem altına alındı", *Demirören Haber Ajansı*, 05.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.dha.com.tr/yurt/umre-donusu-koronavirus-suphesiyle-gozlem-altina-alindi/haber-1758499>.

¹⁶³ Yeniçağ (2020), "Diyanet'in uyarısına rağmen... Olacak iş değil!", 15.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/diyanetin-uyarisina-ragmen-olacak-is-degil-271855h.htm>.

¹⁶⁴ Fahrettin Koca (2020), "UMREDEN YENİ DÖNDÜYSENİZ 14 Gün Kuralına uymanızı ısrarla istiyoruz. Son bir hafta içinde dönen bir yurttaşımızın testi MAALESEF POZİTİF çıktı.", *Tweet: @drfahrettinkoca*, 14.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/drfahrettinkoca/status/1238931031442575366>.

¹⁶⁵ TRT Haber (2020), "Umreden gelenler Ankara ve Konya'da karantinaya alındı", 15.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/umreden-gelenler-ankara-ve-konyada-karantinaya-alindi-467111.html>.

¹⁶⁶ Cumhuriyet (2020), "Konya'da karantinadan kaçan 3 kişi yakalandı", 16.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/konyada-karantinadan-kaçan-3-kisi-yakalandi-1727531>.

¹⁶⁷ İhlas Haber Ajansı (2020), "Kaçak umrecileri Erzurum Valisi, Çorum'da yakalattı", 17.03.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.ih.com.tr/erzurum-haberleri/kacak-umrecileri-valisi-corumda-yakalatti-2556931/>.

¹⁶⁸ Burcu Çetin (2020), "Karantinadan kaçmaya çalışırken polisin yüzüne tükürdü", *Ortaoğlu Gazetesi*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.ortadogugazetesi.com/yasam/karantinadan-kaçmaya-calısirken-polisin-yuzune-tukurdu-ben-h13153.html>.

Türkiye’de din adına yürütülen birbirinden kopuk ve bağımsız uygulamaların önüne geçebilmek amacıyla, Cumhurbaşkanlığı’na bağlı olarak 1924’te kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, bu süreçte devletin aldığı kararlara riayet ederek halkın sağlığının korunması adına önemli bir misyon üstlenmiştir. Bazı münferit olaylar yaşansa da, bu kurumsal yapının cemaatine yönelik açıklamaları ve devletin uyguladığı tedbirler sayesinde COVID-19’un yayılmasında inanç kaynaklı sorunlar asgariye indirilmiştir.

2.7. İslam Şii İnanç Ekseni Örneği Olarak İran

Şeriatla idare olunan ve halkının önemli kısmı Şii olmak üzere yüzde 99,4’ü İslam inancına mensup olan İran¹⁶⁹, geçmişe bakıldığında, rejimin şeffaflık konusundaki güvensizlik karnesi ve toplumun dini hassasiyetlerinden dolayı COVID-19’la başarılı bir mücadele yürütemedi. İran’daki ilk koronavirüs vakası meclis seçimlerinden iki gün önce 19 Şubat’ta resmi olarak açıklamasına rağmen, seçimlere katılım oranlarını etkileyeceği düşüncesiyle bir süredir bilinen olayın geç açıklandığı kanısı geniş bir kitle tarafından kabul görmektedir. Nitekim olayın açıklanması, seçimlerdeki katılım oranının tarihin en düşük seviyelerinde kalmasına¹⁷⁰ sebep olmuştur. COVID-19’un İran’a ilk olarak, dini eğitim almak üzere Çin’den İran’ın dini merkezi olan Kum’a gelen öğrenciler tarafından getirildiği düşünülmektedir.¹⁷¹ Diğer taraftan, virüsün, ülkenin dini merkezi olan Kum ile Wuhan arasında seyahat eden bir tüccar tarafından ülkeye sokulduğu da iddialar arasındadır. Virüsün ilk resmi açıklamadan 3 ila 6 hafta önce ülkeye girdiği tahmin edilmekte, bir süredir bilinen olayın geç açıklandığı kanısı geniş bir kitle tarafından kabul görmektedir. Bu muğlak süreç, Kum’u ziyarete gelen yabancı vatandaşların virüsü özellikle komşu ülkelere taşıması olasılığını arttırmaktadır.¹⁷² Resmi açıklamada Kum dışına ziyaret geçmişleri olmadığı belirtilse de¹⁷³, ülkedeki ilk iki ölüm vakası bu şehirde yaşanmıştır.¹⁷⁴ Fakat resmi açıklamaların güvenilirliği ülke içerisinde

¹⁶⁹ Janet Afary (2016), “Iran: Religion of Iran”, *Britannica*, 31.03.2021, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.britannica.com/place/Iran/Religion>.

¹⁷⁰ Mehmet Koç (2020), “İran’da Meclis Seçimleri ve Sonuçlarının Analizi”, İran Araştırmaları Merkezi, 27.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, <https://iramcenter.org/iranda-meclis-secimleri-ve-sonuclarinin-analizi/>.

¹⁷¹ Şarkul Avsat (2020), “Koronavirüs İran’ın Kum şehrinde nasıl ortaya çıktı?”, 27.02.2021, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://aawsat.com/turkish/home/article/2152631/koronavirüs-iran’ın-kum-şehrinde-nasıl-ortaya-çık-tı>.

¹⁷² Robin Wright (2020), “How Iran Became a New Epicenter of the Coronavirus Outbreak”, *The New Yorker*, 28.02.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/how-iran-became-a-new-epicenter-of-the-coronavirus-outbreak>.

¹⁷³ Mojtaba Dehghani (2020), “کرونا به ایران رسید؛ دو مبتلا فوت شدند”, *Independent Persian*, 19.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.independentpersian.com/node/42711/-کرونا-به-ایران-رسید-دو-مبتلا-فوت-شدند>.

¹⁷⁴ IRNA (2020), “Küm’da 2 kişi yeni tip koronavirüs nedeniyle hayatını kaybetti”, 20.02.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://tr.irna.ir/news/83681748/Küm-da-2-kışı-yeni-tip-koronavirüs-nedeniyle-hayatını-kaybetti>.

tartışma konusu olmuştur. Virüsün ortalamasının üzerinde bir hızla yayılması ve kısa sürede tüm ülkede görülmesi, resmi açıklamaların güvenilirliğini azaltmıştır.¹⁷⁵

İran toplumunun mezhebi yapısı da salgının bu boyutlara gelmesinde en önemli etkenlerden biridir. Gerek muhafazakâr kesimin toplu ibadetlerini devam ettirerek salgına karşı birtakım manevi arayışlara girmesi, gerekse de halkın günlük alışkanlıklarını devam ettirmesi olayın vahametini artırdı. Virüsün merkezi olduğu düşünülen Kum'un karantinaya alınmaması bir tarafa, sağlık yetkililerinin tüm çağrılarına¹⁷⁶ ve Sağlık Bakanlığı'nın Kum valisine gönderdiği uyarı mektubuna¹⁷⁷ rağmen, burada bulunan dini merkezlerin ziyaretlerine uzun süre bir kısıtlama getirilmedi. Öte yandan, Fatıma-i Masume Türbesi Vakfı Başkanı Seyyid Muhammed Saidi, bu türbenin halkın fiziksel ve zihinsel hastalıklarını iyileştirme amacı taşıdığını; dolayısıyla buranın açık kalarak ziyaret edilmesi gerektiğini söyleyerek, halkı bu bölgeye gelmeye teşvik etti.¹⁷⁸ Ama bunun yanında, sağlık ve güvenlik konusunda dikkatli davrandıklarını da dile getirdi. İlk vakadan yaklaşık bir ay sonra Kum'daki Masume Türbesi ve Meşhed'teki İmam Rıza Türbesi'nin ziyarete kapatılması muhafazakâr kesimin büyük tepkisini çekti; polis, Masume Türbesi'ne zorla girmek isteyen ve türbe kapısına zarar veren bir grubu gözaltına almak zorunda kaldı.¹⁷⁹ Yönetimin aldığı ilk tedbirlerden biri ülkenin 23 eyaletinde Cuma namazlarının yasaklanması oldu.¹⁸⁰ Dini lider Ali Hamaney de, ülkedeki yönetici elitlerinin, hatta en yakınındakilerin hayatını kaybetmesi¹⁸¹ sonrasında bazı kişisel tedbirler almak zorunda kaldı. İlk olarak fıkıh derslerinde salondakilerle arasına mesafe koyan Hamaney, yapılması planlanan önemli toplantılarını iptal etti. Virüsün yayılmasıyla sağlık alanında birçok tedbir alınmasına rağmen, dönemin Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ise ilk

¹⁷⁵ Kayvan Hosseini (2020), "Is Iran covering up its outbreak?", *BBC News*, 20.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-51930856>.

¹⁷⁶ Babak Dehghanpisheh (2020), "More coronavirus cases in Iran's Qom; religious gatherings seen at risk", *Reuters*, 20.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/us-china-health-iran-idUSKBN20E13Z>.

¹⁷⁷ David D. Kirkpatrick & Farnaz Fashihi & Mujib Mashab (2020), "'Recipe for a Massive Viral Outbreak': Iran Emerges as a Worldwide Threat", *The New York Times*, 24.02.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2020/02/24/world/middleeast/coronavirus-iran.html>.

¹⁷⁸ *Independent Türkçe* (2020), "İranlı din adamı Saidi: Türbeler açık kalmalı, halk koronavirüse şifa bulmak için buralara gelmeli", 30.04.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.indyturk.com/node/171606/dünya/iranli-din-adami-saidi-turbeler-acik-kalmali-halk-koronaviruse-sifa-bulmak-icin>.

¹⁷⁹ Harriet Sherwood (2020), "Iranian police disperse crowds from shrines after Covid-19 closures", *The Guardian*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/17/iranian-police-shrines-coronavirus>.

¹⁸⁰ *IRNA* (2020), "نماز جمعہ ۲۳-استان کشور لغو شد", 08.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.irna.ir/news/83693624/نماز-جمعہ-۲۳-استان-کشور-لغو-شد>.

¹⁸¹ SETA (2020), "İran'da Koronavirüs Kirizi ve Hayatını Kaybeden Yönetici Elitler", 12.03.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.setav.org/infografik-iranda-koronavirus-kirizi-ve-hayatini-kaybeden-yonetici-elitler/>.

aşamada karantina uygulamasına karşı çıktı.¹⁸² Hamaney'in zaruri haller dışında yolculuğun caiz olmadığı fetvasına rağmen¹⁸³ karantina uygulanmaması sebebiyle, Nevruz Bayramı'nda birçok İranlı aile ziyaretleri, kutsal mekânların ziyareti ve tatil yapmak amacıyla yollara çıktı.¹⁸⁴ Bunun üzerine, hükümet, Nevruz boyunca şehirler arası geçişleri yasakladığını duyurdu.¹⁸⁵

Hamaney, COVID-19 karşısında beklendiği gibi manevi öğeleri ön plana çıkaran bir tavır takındı. Başlangıçta virüsün çok uzun sürmeyeceğini ve Allah'ın inayetiyle mağlup edileceğini dile getirdi¹⁸⁶; fakat ilerleyen günlerde Sağlık Bakanlığı'nın tavsiyelerine uyulması talimatı vererek, virüsü yayanın günah işleyeceğini söyledi.¹⁸⁷ Bunun yanında, COVID-19'un, ABD'nin İran halkına karşı yürüttüğü genetik mühendisliği operasyonu olabileceğini¹⁸⁸ ve COVID-19'u ürettiğini iddia ettiği ABD'den yardım istemeyeceğini açıkladı.¹⁸⁹ Bu biyolojik saldırıya karşı Devrim Muhafızları Ordusu'nun gereken mücadeleyi vereceğini de duyurdu.¹⁹⁰

İran'ın geleneksel yaşam tarzından vazgeçememesi, COVID-19'la mücadelede ülkeyi zafiyete düşürmüştür. Toplumunun mezhebi yapısı, salgının bu boyutlara gelmesinde en önemli etkenlerden biridir. Olaylara müdahalede geç kalan merkezi yönetim, kamuya açık mekânların kapatılması ve karantina uygulaması konusunda gerekli hassasiyeti

¹⁸² *Iran News* (2020), "No city on quarantine; Rouhani says", 08.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://irannewsdaily.com/2020/03/no-city-on-quarantine-rouhani-says/>.

¹⁸³ *Habergozar-e Tasnim* (2020), "رهبر انقلاب: رفتن به مسافرت غیر ضروری در شرایط شیوع ویروس کرونا جایز نیست", 27.03.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/12/27/2225626/ع-ر-هبر-انقلاب-رفتن-به-مسافرت-غیر-ضروری-در-شرایط-شیوع-ویروس-کرونا-جایز-نیست>.

¹⁸⁴ Jason Rezaian (2020), "An ancient celebration is about to make Iran's coronavirus nightmare even worse", *The Washington Post*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2020/03/19/irans-biggest-holiday-year-is-about-make-its-pandemic-even-worse/>.

¹⁸⁵ *BBC News* (2020), "Coronavirus: Iran is facing a major challenge controlling the outbreak", 27.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-51642926>.

¹⁸⁶ Ali Khamenei (2020), "We are hopeful this great and demanding work will not take very long, and that this inauspicious #CoronaVirus will soon be overcome by God's grace.", *Tweet: @khamenei_ir*, 27.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: https://twitter.com/khamenei_ir/status/1233018479336460288.

¹⁸⁷ Ali Khamenei (2020), "The health care guidelines for preventing infection from this virus should be observed.", *Tweet: @khamenei_ir*, 03.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: https://twitter.com/khamenei_ir/status/1234795612601757697.

¹⁸⁸ Farzin Nadimi (2020), "Khamenei Securitized the Pandemic as the IRGC Mulls Regional Action", *The Washington Institute*, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtoninstitute.org/fa/policy-analysis/khamnehay-krwna-ra-amnyty-myknd-w-spah-pasdaran-bh-fkr-mlyat-dr-mntqh-ast>.

¹⁸⁹ Ali Khamenei (2021), "سخنرانی نوری رهبر انقلاب خطاب به ملت ایران", 03.04.2021, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=45225>.

¹⁹⁰ Kasra AArabi (2020), "Iran Knows Who to Blame for the Virus: America and Israel", *Foreign Policy*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://foreignpolicy.com/2020/03/19/iran-irgc-coronavirus-propaganda-blames-america-israel/>.

göstermemiştir. Din adamları ise, manevi gücün bu salgın karşısında en etkili silah olduğu söylemini topluma yaymaya çalışmıştır. Yönetimin süreci yürütme konusundaki başarısızlığı ve halkın duyarsızlığı neredeyse eşit orantıdadır.

3. COVID-19 Sonrası Dinlerin Geleceği

Antik toplumlarda salgın hastalıklara bilimsel bir açıklama getirilemediğinden dolayı, toplumu cezalandırmak üzere bu musibetlerin Tanrılar tarafınan gönderildiğine inanılmakta ve onları yatıştırmak için adaklar sunulmaktaydı. Tarihte kayıtlara geçen ilk büyük salgın, Mısır'da ortaya çıkan veba hastalığıdır. Tarihin en büyük salgını ise, Ortaçağ Avrupası'nı yıllarca etkisi altına alan ve kilise tarafından insanların günahlarından dolayı Tanrı tarafından verilen ilahi ceza olarak algılanan Kara Veba'dır.¹⁹¹ Kara Veba salgını, Hıristiyanların Tanrı'yı sorgulamak yerine inançlarını daha yoğun yaşamalarına sebep oldu. Mutlak ölüm beklentisi ve hayatı anlamlandırma kaygısı, bu dönemde insanları Tanrı'ya daha da yakınlaştırdı. Bunun yanında, din adamlarının onaylarıyla toplumda yerleşen batıl inanışlar da ciddi katliamların yaşanmasına sebep oldu. Yahudiler de salgın hastalıkların Tanrı'nın emirlerine uyulmaması sebebiyle ortaya çıktığına inanmaktaydılar. İslam'da ise, Allah tarafından gönderildiğine inanılan veba inananlar için rahmet, inançsızlar içinse bir ceza olarak nitelendirilmekte ve vebadan ölenler şehit sayılmaktaydı.¹⁹²

Günümüzde yaşanan COVID-19 pandemisinin anlamlandırılmasında insanın sınırlarına ve Tanrı tasavvuruna dair muhasebe meselesi, salgının ilahi bir cezalandırma olup olmadığı ve tabiatın işleyişinde tabiat ötesi bir gücün etkili olup olmadığı meselesi tartışma konusu edilmektedir.¹⁹³ Bu anlamda, toplumsal kesimler temel olarak üç farklı bakış açısı benimsemektedir; birinci kesim salgının meydana gelmesinde ilahi bir müdahalenin olmadığını ve meydana gelen durumun doğal yollarla ortaya çıktığını, ikinci kesim doğal felaketlerin Tanrı ile insan arasındaki ilişkilerin zayıflaması ve toplumsal yozlaşma sebebiyle Tanrı eliyle meydana geldiğini, üçüncü kesim ise insanların tabiat kanunlarına uymayarak dünyadaki ilahi düzeni bozmaları sonucunda bu tür musibetlerin meydana geldiğini düşünmektedir.¹⁹⁴

¹⁹¹ Muhittin İmıl (2020), "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 23, Sayı: 57, s. 71.

¹⁹² Orhan Kılıç (2020), "Pandemics Throughout History and Their Effects on Society Life", içinde *Reflections on the Pandemic in the Future of the World* (editörler: Muzaffer Şeker & Ali Özer & Cem Korkut), Ankara: Turkish Academy of Sciences, ss. 42-46.

¹⁹³ Rahim Acar (2020), "Koronavirüs Salgını ve Dinî İnançlar", *İLEM COVID-19 Soruşturma Dosyası*, Rapor no. 7, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 2.

¹⁹⁴ Recep Önal (2020), "Pandemiye Dinî Yaklaşımlar ve Tartışmalar", içinde *Modernitenin Pandemik Hâlleri*, (editör: Fahri Çakı), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 415-417.

Antik Çağ'dan günümüze değin dünya çapında yaşanan ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel değişimler sosyal ve bireysel boyutlarıyla dini yaşayış biçimlerini etkileyebilmekte ve dönüştürebilmektedir. Yaşanan kriz dönemleri insanların kurtuluş arayışlarını ve yeni bir dünya kurma çabalarını etkileyebilmekte, insanları mevcut anlayışlarını ve yaşam koşullarını sorgulamaya yöneltebilmektedir. Tarihteki örneklerden yola çıkıldığında, bu değişimin belirli bir sürece yayılacağı öngörülebilir. COVID-19 pandemisinin toplumsal hayata getirdiği değişim ve dönüşümün, zaman içerisinde dini ritüelleri ve insanların dini yönlerini de etkileyeceği söylenebilir. Bu etkilenme, bazı durumlarda sosyo-kültürel, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapının köklü şekilde değişimine zemin hazırlayabilmektedir. Halihazırda küreselleşme modern ve post-modern formlarıyla dini yaşayışımızı etkilemektedir.¹⁹⁵ Bu etkilenmenin sonucu olarak dinlerin resmi öğretilerine bağlı kurumsal dindarlığın azaldığı, bunun yerine maneviyat temelli bireysel dindarlığın artış gösterdiği söylenebilir.¹⁹⁶ COVID-19 pandemisi süreci, insanın kendini anlamasında ve hakikatleri sorgulamasında etkili olabilir.¹⁹⁷ Kamusal alanlara getirilen yasaklar, toplu ibadetlerin yasaklanarak evde ibadetin teşvik edilmesi ve dini kurumların ibadetlerini online ortamda yayınlaması gibi eylemler sonucunda ibadet tarzlarında yaşanan değişim, özellikle genç kuşak açısından dinde bireyselleşmeyi tetikleyebilecek ve dinin kurumsal yapısını zedeleyebilecek unsurlar olarak görülebilir.

Sonuç

Küresel düzeyde hızla yaygınlaşarak yerküreyi saran COVID-19 pandemisi, uluslararası toplumu acilen ortak tepkiler vermeye zorladı. Herkesi eşitleyen ölüm, insanlık duvarlarında hareket eden gölgelerin gerçek sanrısıyla oyalandığı mağarasına geri döndü. Duvarlarına yansıyan gölgelerin huzur veren çekiciliği, tanımlayabilsek bile savunmasız kaldığımız - eşitleyen- acı verici gerçekliğe yabancılaşmayı zorunlu kılmakta. Din, fizikötesi kavramlarıyla ölüm karşısında insanlığın en önemli sığınağı olma işlevini halen korumakta. Uluslararası çapta yaşanan salgının büyüklüğü ve aciliyeti, diğer tüm yapılar gibi dini kurumların da genel ve kapsayıcı tedbirler almasını zorunlu hale getirdi. Fakat buna rağmen, olayın vahametini geç algılayan dini kurumların salgınla mücadele etme yönündeki arzu ve eylemlerinin yerel düzeyde seyrettiği söylenebilir. Yaşanan COVID-19 salgını farklı açılardan

¹⁹⁵ Mustafa Çevik & Akif Kireççi & Abdülhakim Koçin vd. (2020), "COVID-19 Salgın Değerlendirmesi", *ASBÜ Çalışmaları*, No. 6, Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, s. 25.

¹⁹⁶ Hilmi Demir (2020), "Koronavirüs İnanç Dünyamızı ve Dinleri Nasıl Etkileyecek?", içinde *COVID-19: Küresel Salgının Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Yansımaları* (editör: Konur Alp Koçak), Ankara: Türk Akademisi Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, s. 297.

¹⁹⁷ Osman Bilen (2020), "Maddi ve Manevi Dünya Arasındaki Gerçeklik: COVID-19", *İmbat Dokuz Eylül*, Sayı: 14, s. 35.

birçok değişimi gerekli kıldığı gibi, dini kurumların da böylesine geniş çaplı olaylarda yekpare biçimde hareket etmesinin önemini ortaya koydu.

Metin boyunca, COVID-19 pandemisiyle başlayan yeni normale karşı geliştirilen dinsel tepkiler, dinleri temsil eden ülkelerle sınırlandırılarak tartışılmaya çalışıldı. Ateizm örneği Çin’de, devlet, dini cemaatleri disiplinli şekilde kontrol altında tuttu ve din merkezli bir sorun yaşanmasının önüne geçti. Yahudi inanç eksenine örneği İsrail’de, yönetimin talimatıyla birçok dini etkinlik iptal edilirken, alınan kararlar Haredilerin protestolarıyla karşılandı. İsrail Sağlık Bakanlığı ise, vakaların çeyreğinin sinagoglardan yayıldığını duyurdu ve ülkedeki din adamlarının tavsiyeleriyle sinagoglar kapatıldı. Hristiyan inanç ekseninde Katolizm’in merkezi İtalya’da, vaka ve ölüm sayılarının yüksekliği sebebiyle dini ritüeller online ortamda gerçekleştirildi. Vatikan’ın pandeminin karakteristiği olan dijitalleşmeye uyum göstermesi, yeni normalin dinsel gündeliği şekillendirdiğini göstermektedir. Ortodoks inanç örneği Rusya’da, dinsel ritüeller görece hijyen uygulamalarıyla sürdürülse de, salgının yaygınlaşmasıyla Rus Ortodoks Kilisesi Sinodu ibadetlere kısıtlamalar getirdi. Diğer taraftan, yerel yönetimlerin kilise ziyaretlerinin/ibadetlerinin yasaklanmasına yönelik kararları karşısında bazı patrikhaneler, -anayasal- inanç hürriyetine aykırı olan bu kararlara uymayacaklarını duyurdu. Protestan inanç örneği ABD’de, merkezi yönetimin ve yerel idarecilerin özgürlüklerin anayasal koruma altında olduğu vurgusuyla yaptığı tavsiyelerle, dini önderler, toplu ibadetleri askıya aldı. İslam dünyasında Sünni inanç eksenine örneği Türkiye’de, COVID-19 kaynaklı karantina uygulaması umreden dönen vatandaşlarla başladı. Ardından sokağa çıkma yasakları ve toplu ibadetlerin iptaliyle kısıtlamalar genişletildi. Diyanet İşleri Başkanlığı, kısıtlamalara uyulmamasının dinsel sorumluluk doğuracağını duyurdu. Şii inanç eksenine örneği İran’da, yönetimin virüsü ilk etapta biyolojik silah olarak tanımlanması ve kısıtlamalarla ilgili kararsız tavrı, buna ilave olarak halkın toplu ibadetlerini devam ettirmesi salgının hızla ülke geneline yayılmasına sebep oldu. Dini ritüellere getirilen yasaklar bazı grupların tepkisini çekse de, COVID-19 ölümlerinin siyasal elitlere sıçramasıyla kısıtlamalar yaygınlaştırıldı ve toplu ibadetler yasaklandı.

Genel anlamda bakıldığında; her üç kitabi din çerçevesinde de inananlardan oluşan kitlelerin COVID-19’la başlayan yeni normalde dinsel kısıtlamalara -mecburen- uyduğu görülmektedir. Toplu ibadetlerin bulaşı yaygınlaştırması riski, insanların hapsedikleri evlerine inançlarını da mahkûm etmektedir. Öte yandan, küresel pandemiyi karakterize eden dijitalleşmenin dini ritüelleri de etkisine alacağı ve gelecekte dinlerin bu minvalde dönüşeceği öngörülebilir. Son olarak, Ortodoks grupların kısıtlamalar karşısındaki tepkileri, siyasal erkler tarafından

bastırılmaktadır. Ölüm gerçekliği, bireyin ölüm karşısında çaresizliğinin sığınağı olan dinin gölgelerini dağıtmıştır. Dinin gölgeleri devletin virüsle mücadele aracı olarak güven verirken, belki de yukarıda vurgulanan dijitalleşmeyle evrilip fiziki gerçekliğe dönüşecektir.

KAYNAKÇA

- AArabi, Kasra (2020), “Iran Knows Who to Blame for the Virus: America and Israel”, *Foreign Policy*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://foreignpolicy.com/2020/03/19/iran-irgc-coronavirus-propaganda-blames-america-israel/>.
- Acar, Rahim (2020), “Koronavirüs Salgını ve Dinî İnançlar”, *İLEM COVID-19 Soruşturma Dosyası*, Rapor no. 7, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği.
- Açıll, Serdar (2020), “Beştepe Millet Camisi'nde cuma namazı kılındı”, *Anadolu Ajansı*, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/bestepe-millet-camisinde-cuma-namaz-kilindi/1781923>.
- Afary, Janet (2016), “Iran: Religion of Iran”, *Britannica*, 31.03.2021, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.britannica.com/place/Iran/Religion>.
- *Akşam* (2020), “Coronavirüs ile ilgili son komplo teorisi... Papa'ya suikast girişimi miydi?”, 30.01.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.aksam.com.tr/dunya/coronavirus-ile-ilgili-son-komple-teorisi-papaya-suikast-girisimi-miydi/haber-1041112>.
- Aktay, Yasin (2006), *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Albert, Eleanor & Maizland, Lindsay (2020), “Religion in China”, Council on Foreign Relations, 25.09.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.cfr.org/backgrounder/religion-china#chapter-title-0-8>.
- *Anadolu Ajansı* (2017), “Rusya”, 06.09.2020, Erişim Tarihi: 11.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/rusya/902427>.
- Bauman, Zygmunt (2016), *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, Çeviren: Nurdan Soysal, İstanbul: Say Yayınları.
- *BBC News* (2020), “Coronavirus: Iran is facing a major challenge controlling the outbreak”, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-51642926>.
- Beeri, Tamar & Tercatin, Rossella & Bob, Yonah Jeremy & Hoffman, Gil (2020), “Netanyahu threatens lockdown as coronavirus patients reach 433”, *The Jerusalem Post*, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Breaking-News/Gilad-Erdan-Total-lockdown-is-inevitable-security-forces-must-prepare-621396>.
- Beglov, Alexander (2020), “Постановление Правительства Санкт-Петербурга от 26.03.2020 № 161”, St. Petersburg Hükümeti, 26.03.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: <https://npa.gov.spb.ru/SpbGovSearch/Document/37611.html>.
- Berger, Peter L. (1993), *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çeviren: Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berkhead, Samantha (2020), “Russia’s Orthodox Church Sticks to its Traditions Despite Coronavirus Threat”, *The Moscow Times*, 03.04.2020, Erişim Tarihi: 16.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.themoscowtimes.com/2020/03/26/russias-orthodox-church-sticks-to-its-traditions-despite-coronavirus-threat-a69745>.
- Bilen, Osman (2020), “Maddi ve Manevi Dünya Arasındaki Gerçeklik: COVID-19”, *İmbat Dokuz Eylül*, Sayı: 14, ss. 34-35.
- Boorstein, Michelle (2020), “The Georgetown church quarantined by D.C.'s coronavirus outbreak”, *The Washington Post*, 10.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com/religion/2020/03/09/dc-priest-with-coronavirus-leads-prominent-historic-episcopal-parish/>.
- Burger, John (2020), “Coronavirus closes Lourdes’ healing waters, and halts students’ travel to Italy”, *Aleteia*, 03.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <https://aleteia.org/2020/03/02/coronavirus-closes-lourdes-healing-waters-and-halts-students-travel-to-italy/>.
- Burke, Daniel (2020), “The great shutdown 2020: What churches, mosques and temples are doing to fight the spread of coronavirus”, *CNN World*, 14.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/2020/03/14/world/churches-mosques-temples-coronavirus-spread/index.html>.

- Burke, Leah A. & Ryan, Andrew M. (2014), “The Complex Relationship between Cost and Quality in US Health Care”, *The AMA Journal of Ethics*, Cilt 16, Sayı: 2, ss. 124-130, <https://doi.org/10.1001/virtualmentor.2014.16.2.pfor1-1402>.
- CGTN (2020), “Wuhan's war on COVID-19: How China mobilizes the whole country to contain the virus”, 29.02.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://news.cgtn.com/news/2020-02-27/Wuhan-s-war-on-COVID-19-How-China-mobilizes-to-contain-the-virus-OqUh2Doeti/index.html>.
- Chunxue, Yang (2019), “为什么共产党员必须是彻底的无神论者”, Ningxia Parti Okulu, Ulusal Dini Teori ve Politika Araştırma Merkezi, 22.01.2019, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <http://theory.people.com.cn/n1/2019/0122/c40531-30584715.html>.
- CPPCC (2011), “中国共产党的宗教政策”, 26.09.2011, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.cppcc.gov.cn/2011/09/26/ARTI1317001118828425.shtml>.
- Cole, Brendan (2020), “Pope Francis Urges Priests to Visit Coronavirus Victims to 'Bring the Strength of God's Word'”, *Newsweek*, 10.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.newsweek.com/coronavirus-pope-francis-vatican-rome-italy-1491404>.
- Cramer, Philissa (2020), “In a dramatic step, Israel to require 14-day quarantine for all travelers from abroad”, *Jewish Telegraphic Agency*, 09.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jta.org/quick-reads/in-a-dramatic-step-israel-to-require-14-day-quarantine-for-all-travelers-from-abroad>.
- Cumhuriyet (2020), “Konya'da karantinadan kaçan 3 kişi yakalandı”, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/konyada-karantinadan-kacan-3-kisi-yakalandi-1727531>.
- Çetin, Burcu (2020), “Karantinadan kaçmaya çalışırken polisin yüzüne tükürdü”, *Ortadoğu Gazetesi*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.ortadogugazetesi.com/yasam/karantinadan-kacmaya-calisirken-polisin-yuzune-tukurdu-ben-h13153.html>.
- Çevik, Mustafa & Kireççi Akif & Koçin, Abdulhakim vd. (2020), “COVID-19 Salgın Değerlendirmesi”, *ASBÜ Çalışmaları*, No. 6, Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Çin Budist Derneği (2020), “关于疫情期间停止相关活动的通知”, 29.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinabuddhism.com.cn/e/action/ShowInfo.php?classid=506&id=40729>.
- Çin İslam Derneği (2020), “关于新型冠状病毒疫情防控工作的通知”, 27.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinaislam.net.cn/cms/news/xhwx/202001/27-13757.html>.
- Çin İslam Derneği (2020), “同舟共济 共克时艰——坚决打赢疫情防控阻击战，中国穆斯林在行动”, 05.02.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinaislam.net.cn/cms/news/xhwx/202002/05-13784.html>.
- Çin Protestan Kilisesi (2020), “面对疫情 基督教在行动”, 30.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.ccctspm.org/newsinfo/13089>.
- Çin Taoist Derneği (2020), “中国道教协会关于做好春节期间道教活动场所所有工作的通知”, 24.01.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.taoist.org.cn/showInfoContent.do?id=5433&p=%27p%27>.
- Dalkılıç, Yasin & Kısır, Muhammed (2020), “Umre dönüşü koronavirüs şüphesiyle gözlem altına alındı”, *Demirören Haber Ajansı*, 05.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.dha.com.tr/yurt/umre-donusu-koronavirus-suphesiyle-gozlem-altina-alindi/haber-1758499>.
- Dehghani, Mojtaba (2020), “کرونا به ایران رسید؛ دو مبتلا فوت شدند”, *Independent Persian*, 19.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.independentpersian.com/node/42711/-کرونا-به-ایران-رسید-؛-دو-مبتلا-فوت-شدند>.

- Dehghanpisheh, Babak (2020), “More coronavirus cases in Iran's Qom; religious gatherings seen at risk”, *Reuters*, 20.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/us-china-health-iran-idUSKBN20E13Z>.
- Demir, Hilmi (2020), “Koronavirüs İnanç Dünyamızı ve Dinleri Nasıl Etkileyecek?”, içinde *COVID-19: Küresel Salgının Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Yansımaları*, (editör: Konur Alp Koçak), Ankara: Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, ss. 295-301.
- Demir, Ömer & Acar, Mustafa (editörler) (1997), “Din”, içinde *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 3. Basım, Ankara: Vadi Yayınları, ss. 61-62.
- Demirci, Kürşad (1998), “Hristiyanlık”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 328-340.
- Dereli, Mehmet Derviş (2019), “Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması”, *İnsan & Toplum Dergisi*, Cilt 9, Sayı: 1, ss. 85-115.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2014), *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020), “Din İşleri Yüksek Kurulu’ndan Cuma namazıyla ilgili açıklama”, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29390/din-isleri-yuksek-kurulundan-cuma-namazıyla-İlgili-aciklama>.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020), “Diyanet İşleri Başkanlığı, camilerde alınacak yeni tedbirleri açıkladı”, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Content/PrintDetail/29414>.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020), “Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan koronavirüse karşı alınan tedbirlerle ilgili açıklama”, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29397/diyaret-isleri-baskanligindan-koronaviruse-karsi-alinan-tedbirlerle-İlgili-aciklama>.
- Diseko, Lebo (2020), “Is coronavirus coming between people and their faith?”, *BBC News*, 10.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-51819117>.
- El Yaakoubi, Aziz (2020), “S. Arabia suspends Umrah pilgrimage for Saudi citizens, residents”, *Reuters*, 04.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-saudi-pilgrimage-idUSL8N2AX46S>.
- Erbaş, Ali (2020), “Bütün bir toplumu ve insanlığı tehdit eden bir salgın sebebiyle alınan bu kararlara uymamak toplum sağlığını tehlikeye düşürecek ciddi bir hata, büyük bir vebal ve kul hakkı ihlalidir.”, *Tweet: @DIBAliErbas*, 20.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/DIBAliErbas/status/1240914019415924738>.
- Erbaş, Ali (2020), “Cami ve mescitlerde Cuma ve vakit namazların cemaatle kılınmasına ara verildi”, Diyanet İşleri Başkanlığı, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasına-ara-verildi>.
- Flatley, Daniel & Litvan, Laura & Wilhelm, Colin (2020), “Khamenei Securitized the Pandemic as the IRGC Mulls Regional Action”, *Bloomberg*, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-21/virus-response-plan-to-total-about-2-trillion-kudlow-says>.
- Francis, Pope (2020), “The Holy Father’s Easter Message and “Urbi et Orbi” Blessing, 12.04.2020”, *Holy See Press Office*, 12.04.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2020/04/12/200412b.html>.
- Geertz, Clifford (1998), “Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, Çeviren: Yasin Aktay, içinde *Din Sosyolojisi* (derleyenler: Yasin Aktay & M. Emin Köktaş), Ankara: Vadi Yayınları, ss. 177-190.
- Gorbalenya, Alexander E. & Baker, Susan C. & Baric, Ralph S. vd. (2020), “The species Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus: classifying 2019-nCoV and naming it SARS-CoV-2”, *Nature Microbiology*, Sayı: 5, ss. 536-544.
- Gündüz, Şinasi (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları.

- Gürkan, Salime Leyla (2013), “Yahudilik”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 187-197.
- Gürsoy, Kenan (2000), “İlhâd” (Bölüm III), içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 96-98.
- *Habergozar-e Tasnim* (2020), “رهبر انقلاب: رفتن به مسافرت غیر ضروری در شرایط شیوع ویروس کرونا جایز نیست”, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/12/27/2225626/-شرایط-در-شیوع-ویروس-کرونا-جایز-نیست>.
- Halon, Eytan (2020), “Israel limits gatherings to 100 people as coronavirus cases climb to 97”, *The Jerusalem Post*, 11.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/Coronavirus-cases-climb-to-77-second-case-of-unknown-origin-confirmed-620578>.
- Harman, Ömer Faruk (2001), “İslâm”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 2-5.
- Hasson, Nir (2020), “88-year-old Holocaust Survivor From Jerusalem Is Israel's First Coronavirus Fatality”, *Haaretz*, 21.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-he-was-a-beloved-and-dear-man-arie-even-is-israel-s-first-coronavirus-fatality-1.8696535>.
- Helwig, Alexa (2020), “Solid Rock Church continues to hold services during coronavirus outbreak”, *Local 12*, 25.03.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: <https://local12.com/news/local/solid-rock-church-continues-to-hold-services-during-coronavirus-outbreak-butler-county-cincinnati-ohio-alexa-helwig-governor-dewine>.
- Herman, Steve (2020), “Trump Declares National Emergency Due to Coronavirus Pandemic”, *VOA News*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.voanews.com/science-health/coronavirus-outbreak/trump-declares-national-emergency-due-coronavirus-pandemic>.
- *Holy See Press Office* (2020), “Holy See Press Office Communiqué, 07.03.2020”, 07.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2020/03/07/200307e.html>.
- Hosseini, Kayvan (2020), “Is Iran covering up its outbreak?”, *BBC News*, 20.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-51930856>.
- Howell Jr., Tom (2020), “Trump beefs up travel ban on Iran, advises against travel to Italy, S. Korea in press conference”, *The Washington Times*, 28.02.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtontimes.com/news/2020/feb/29/trump-announces-first-us-death-coronavirus-washing/>.
- Huang, Chaolin & Wang, Yeming & Li, Xingwang vd. (2020), “Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China”, *The Lancet*, Cilt 395, Sayı: 10223, ss. 497-506.
- Hubey Katolik Vatanserverler Derneği (2020), “湖北省天主教“两会”关于加强新型冠状病毒肺炎疫情防控的倡议书”, 02.02.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.chinacatholic.cn/html/report/20020011-1.htm>.
- İmîl, Muhittin (2020), “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 23, Sayı: 57, ss. 65-94.
- *Independent Türkçe* (2020), “İranlı din adamı Saidi: Türbeler açık kalmalı, halk koronavirüse şifa bulmak için buralara gelmeli”, 30.04.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.indyurk.com/node/171606/dünya/iranlı-din-adamı-saidi-türbeler-açık-kalmalı-halk-koronavirüse-şifa-bulmak-için>.
- Information Office of the State Council of the People's Republic of China (1997), “Freedom of Religious Belief in China”, 01.10.1997, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.china-un.ch/eng/bjzl/t168753.htm>.
- *Interfax* (2020), “70 тыс. человек приложились в Петербурге к привезенным мощам Иоанна Крестителя”, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.interfax.ru/russia/699842>.

- *Iran News* (2020), “No city on quarantine; Rouhani says”, 08.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://irannewsdaily.com/2020/03/no-city-on-quarantine-rouhani-says/>.
- *IRNA* (2020), “نماز جمعہ-۲۳-استان کشور لغو شد”, 08.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.irna.ir/news/83693624/نماز-جمعہ-۲۳-استان-کشور-لغو-شد>.
- *IRNA* (2020), “Küm’da 2 kişi yeni tip koronavirüs nedeniyle hayatını kaybetti”, 20.02.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://tr.irna.ir/news/83681748/Küm-da-2-kişi-yeni-tip-koronavirüs-nedeniyle-hayatını-kaybetti>.
- Izhevsk Piskoposluğu (2020), “В Неделю 2-ю Великого поста митр. Викторин совершил литургию в кафедральном храме. Ижевская епархия”, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <http://udmeparhia.cerkov.ru/2020/03/v-nedelyu-2-yu-velikogo-posta-mitr-viktorin-sovershil-liturgiyu-v-kafedralnom-xrame-2/>.
- *İhlas Haber Ajansı* (2020), “Kaçak umrecileri Erzurum Valisi, Çorum’da yakalattı..”, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.ihb.com.tr/erzurum-haberleri/kacak-umrecileri-valisi-corumda-yakalatti-2556931/>.
- İpek, Deniz & Fıstık, Fırat (2020), “Koronavirüs önlemlerinin ardından ilk cuma namazı: “Tedbirimizi alıyoruz ama cuma da farz””, *Medyascope*, 13.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://medyascope.tv/2020/03/13/koronavirus-onlemlerinin-ardindan-ilk-cuma-namazi-tedbirimizi-aliyoruz-ama-cuma-da-farz/>.
- Jianliang, Wang (2020), “宗教界在疫情防控阻击战中发挥积极作用”, *The Paper*, 04.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: https://www.thepaper.cn/newsDetail_forward_5762918.
- Jinping, Xi (2020), “习近平 2 月 3 日中央常委会应对新冠疫情讲话 (全文)”, *Chaixin*, 15.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <http://china.caixin.com/2020-02-15/101515931.html>.
- Joshi, Hridayesh (2020), “कोरोनावायरस का सबक: धार्मिक अंधविश्वास और कट्टरता से खुलकर लड़ें”, *The Print*, 01.04.2020, Erişim Tarihi: 06.05.2021, Erişim Adresi: <https://hindi.theprint.in/opinion/the-lesson-of-coronavirus-fight-openly-with-religious-superstition-and-bigotry/127243/>.
- Karaaslan, Yeşim Sert (2020), “Toplum Bilimleri Kurulu ilk toplantısını gerçekleştirdi”, *Anadolu Ajansı*, 08.06.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/toplum-bilimleri-kurulu-ilk-toplantisini-gerceklestirdi/1869756>.
- Karaca, Emre (2020), “Karantinaya direnen topluluk: Ultra-Ortodoks Yahudiler”, *Anadolu Ajansı*, 08.05.2020, Erişim Tarihi: 11.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/arastirma/karantinaya-direnen-topluluk-ultra-ortodoks-yahudiler-/1833493>.
- Kaur, Harmeet (2020), “How religious communities are modifying traditions to prevent coronavirus spread”, *CNN World*, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/2020/03/06/world/religion-modify-traditions-coronavirus-trnd/index.html>.
- Kaytanbay, Erhan (2020), “Cemaatle, ‘toplular namaz kılmayın’ uyarısında bulunan imam arasında tartışma!”, *Sözcü*, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/cemaatle-toplu-namaz-kilmayin-uyarisinda-bulunan-imam-arasinda-tartisma-5687481/>.
- Kehrer, Günter (1998), “Din Sosyolojisi”, Çeviren: M. Emin Köktaş, içinde *Din Sosyolojisi* (derleyenler: Yasin Aktay & M. Emin Köktaş), Ankara: Vadi Yayınları, ss. 17-118.
- Khamanei, Ali (2020), “The health care guidelines for preventing infection from this virus should be observed.”, *Tweet: @khamenei_ir*, 03.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: https://twitter.com/khamenei_ir/status/1234795612601757697.
- Khamanei, Ali (2020), “We are hopeful this great and demanding work will not take very long, and that this inauspicious #CoronaVirus will soon be overcome by God’s grace.”, *Tweet: @khamenei_ir*, 27.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: https://twitter.com/khamenei_ir/status/1233018479336460288.
- Khamanei, Ali (2021), “سخنرانی نوروزی رهبر انقلاب خطاب به ملت ایران”, 03.04.2021, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=45225>.

- Kılıç, Orhan (2020), “Pandemics Throughout History and Their Effects on Society Life”, içinde *Reflections on the Pandemic in the Future of the World* (editörler: Muzaffer Şeker & Ali Özer & Cem Korkut), Ankara: Turkish Academy of Sciences, 13-53.
- Kirkpatrick, David D. & Fashihi, Farnaz & Mashab, Mujib (2020), “‘Recipe for a Massive Viral Outbreak’: Iran Emerges as a Worldwide Threat”, *The New York Times*, 24.02.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2020/02/24/world/middleeast/coronavirus-iran.html>.
- Koca, Fahrettin (2020), “Bu cümleyi bu toplumun Sağlık Bakanı olmak yanında bir hekim olarak da kuruyorum: Koronavirüsle mücadelemizde bugün ilk kez bir hastamı kaybettim.”, *Tweet*: @drfahrettinkoca, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/drfahrettinkoca/status/1240075816798769160>.
- Koca, Fahrettin (2020), “‘Koronavirüs, Alacağımız Tedbirlerden Güçlü Değildir’”, T.C. Sağlık Bakanlığı, 11.03.2020, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.saglik.gov.tr/TR.64383/koronavirus-alacagimiz-tedbirlerden-guclu-degildir.html>.
- Koca, Fahrettin (2020), “UMREDEN YENİ DÖNDÜYSENİZ 14 Gün Kuralına uymanızı ısrarla istiyoruz. Son bir hafta içinde dönen bir yurttaşımızın testi MAALESEF POZİTİF çıktı.”, *Tweet*: @drfahrettinkoca, 14.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/drfahrettinkoca/status/1238931031442575366>.
- Koç, Abdurrahman (2020), “Kuveyt'te ezana "namazı evinizde kılın" çağrısı eklendi: Aynı uygulama Türkiye'de olacak mı?”, *Independent Türkçe*, 14.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.indyurk.com/node/146426/dünya/kuveytte-ezana-namazı-evinizde-kılın-çağrısı-eklendi-aynı-uygulama-türkiyede>.
- Koç, Mehmet (2020), “İran’da Meclis Seçimleri ve Sonuçlarının Analizi”, İran Araştırmaları Merkezi, 27.02.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, <https://iramcenter.org/iranda-meclis-secimleri-ve-sonuclarinin-analizi/>.
- Korobov, Pavel, Litvinova, Maria & Chernykh, Alexander (2020), “День святого Карантина”, *Kommersant*, 21.03.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.kommersant.ru/doc/4298329?query=коронавирусная%20церковь>.
- *La Repubblica* (2020), “Coronavirus Roma, morto militare di 59 anni al Policlinico Umberto I. La diocesi: "Chiese chiuse fino al 3 aprile””, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: https://roma.repubblica.it/cronaca/2020/03/12/news/coronavirus_roma_morto_un_uomo_di_57_anni_al_policlinico_umberto_i-251075963/.
- Leonardi, Mauro (2020), “Chiese aperte, chiese chiuse. Cos'è successo a Roma?”, *Agenzia Italia*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.agi.it/blog-italia/idee/post/2020-03-13/coronavirus-chiese-aperte-chiuse-7503158/>.
- Loginova, Olga (2020), “В храмах Кубани принимаются меры по борьбе с коронавирусом”, *Kommersant*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.kommersant.ru/doc/4291604?query=коронавирусная>.
- Lomsadze, Giorgi (2020), “Communion in the time of coronavirus”, *Coda Story*, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.codastory.com/waronscience/pseudohealth/communion-in-a-time-of-corona/>.
- Lovett, Ian & Findell, Elizabeth (2020), “Despite Coronavirus, Some Religious Services Continue”, *The Wall Street Journal*, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.wsj.com/articles/despite-coronavirus-some-religious-services-continue-11584310003?mod=searchresults>.
- Ma, Josephine (2020), “Exclusive | Coronavirus: China’s first confirmed Covid-19 case traced back to November 17”, *South China Morning Post*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.scmp.com/news/china/society/article/3074991/coronavirus-chinas-first-confirmed-covid-19-case-traced-back>.
- Mann, Michael (2013), *Devletler, Savaş ve Kapitalizm*, Çeviren: Semih Türkoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Matteucci, Piera (2020), “Coronavirus, chiusure di scuole e università, manifestazioni e locali pubblici: i provvedimenti regione per regione”, *La Repubblica*. 26.02.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: https://www.repubblica.it/cronaca/2020/02/23/news/coronavirus_scuole_chiuse_e_niente_carnevale_tutti_i_provvedimenti-249355737/.
- Mervosh, Sarah & Diaz, Elizabeth (2020), “From Seattle to Kentucky, Churches Cancel Religious Services”, *The New York Times*, 11.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2020/03/11/us/coronavirus-kentucky-churches-cancel.html?searchResultPosition=3>.
- Murdock, Jason (2020), “U.S. Churches Hold Public Sunday Services Despite Coronavirus Outbreak: This is Dangerous”, *Newsweek*, 23.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.newsweek.com/church-sunday-service-open-despite-coronavirus-covid19-health-advice-social-distancing-1493756>.
- Moskova Patrikhanesi (2020), “Инструкция настоятелям приходов и подворий, игуменам и игуменьям монастырей Русской Православной Церкви в связи с угрозой распространения коронавирусной инфекции”, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5608607.html>.
- Moskova Patrikhanesi (2020), “Святейший Патриарх Кирилл утвердил молитвенные прошения в связи с угрозой распространения коронавирусной инфекции”, 21.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.patriarchia.ru/db/print/5610433.html>.
- Moskova Patrikhanesi (2020), “Правовое управление Московской Патриархии прокомментировало постановление Правительства Санкт-Петербурга, согласно которому запрещается посещение храмов”, 26.03.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.patriarchia.ru/db/print/5613196.html>.
- Nadimi, Farzin (2020), “Khamenei Securitized the Pandemic as the IRGC Mulls Regional Action”, *The Washington Institute*, 27.03.2020, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtoninstitute.org/fa/policy-analysis/khamnhay-kwrna-ra-amnyty-myknd-w-spah-pasdaran-bh-fkr-mlyat-dr-mntqh-ast>.
- Nelson, Steven & Feis, Aaron (2020), “Trump defends referring to coronavirus as ‘the Chinese virus’”, *The New York Post*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://nypost.com/2020/03/17/trump-defends-referring-to-coronavirus-as-the-chinese-virus/>.
- *Nezavisimaya Gazeta* (2020), “Игумен РПЦ: Единственный способ – физически закрыть храмы”, 21.03.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: https://www.ng.ru/faith/2020-03-21/100_rpc210320.html.
- Novoselova, Elena (2020), “Патриарх Кирилл призвал воздержаться от посещения храмов”, *Rossiyskaya Gazeta*, 29.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://rg.ru/2020/03/29/patriarh-kirill-prizval-vozderzhatsia-ot-poseshcheniia-hramov.html>.
- Ognibene, Francesco (2020), “Coronavirus: salgono a 121 i preti italiani portati via dal Covid”, *Avvenire*, 28.05.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.avvenire.it/attualita/pagine/coronavirus-i-preti-morti-emilia-lombardia>.
- *Orthodox Times* (2020), “Pressure by the Liberal Democratic Party on the Church of Russia to halt Liturgies due to the coronavirus”, 23.03.2020, Erişim Tarihi: 18.03.2021, Erişim Adresi: <https://orthodoxtimes.com/pressure-by-the-liberal-democratic-party-on-the-church-of-russia-to-halt-liturgies-due-to-the-coronavirus/>.
- Önal, Recep (2020), “Pandemiye Dinî Yaklaşımlar ve Tartışmalar”, içinde *Modernitenin Pandemik Hâlleri* (editör: Fahri Çakı), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 413-436.
- Öz, Mustafa (2010), “Şîa”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 111-114.
- Palma, Ester (2020), “Coronavirus, Papa Francesco a piedi da solo: prega il «Crocifisso miracoloso» per la fine dell'epidemia”, *Corriere della Sera*, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 22.03.2021, Erişim Adresi: https://roma.corriere.it/notizie/cronaca/20_marzo_15/coronavirus-papa-pellegrino-s-maria-maggiore-crocifisso-miracoloso-roma-2f87be08-66e4-11ea-a26c-9a66211caeee.shtml.

- Pappas, Gregory (2020), “Should Churches Re-Open? Archbishop Calls for Patience”, *Pappas Post*, 09.03.2020, Erişim Tarihi: 17.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.pappaspost.com/should-churches-re-open-archbishop-calls-for-patience/>.
- Pathieu, Diane & Jones, Will (2020), “Glenview coronavirus: 43 sick, 10 positive COVID-19 cases after churchgoers attend service at Life Church”, *ABC7 Chicago*, 28.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://abc7chicago.com/health/more-than-40-people-report-symptoms-after-attending-service-at-church-in-glenview-/6055024/?fbclid=IwAR30JTehMdEckwGLW2iDnJJxu-02h9ILfiiBxwfuy0hnxBMSred0y0jkh6I>.
- Peng, Zuo (2018), “中共党员不准信仰宗教与党的宗教信仰自由政策并不矛盾”, Çin Sosyal Bilimler Akademisi, 16.06.2018, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: http://myy.cass.cn/kxwsl/201806/t20180616_4369067.shtml.
- Protsenko, Lyubov (2020), “Собянин подтвердил смерть пациентки с коронавирусом”, *Rossiyskaya Gazeta*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://rg.ru/2020/03/19/reg-cfo/sergej-sobianin-podtverdil-smert-pacientki-s-koronavirusom.html>.
- Pullella, Philip (2020), “Pope cancels main public appearances to stop crowds gathering amid coronavirus”, *Reuters*, 07.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-pope/pope-cancels-main-public-appearances-to-stop-crowds-gathering-amid-coronavirus-idUSKBN20U0JH>.
- Rabin, Roni Caryn (2020), “First Patient With Wuhan Coronavirus Is Identified in the U.S.”, *The New York Times*, 21.01.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2020/01/21/health/cdc-coronavirus.html>.
- *Radio Free Europe/Radio Liberty* (2020), “The COVID-19 pandemic did not deter the faithful in Kazan from taking communion from the same spoon.”, *Tweet: @RFERL*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://twitter.com/RFERL/status/1239869085204107361>.
- Rainsford, Sarah (2020), “Coronavirus: No Russia lockdown as Putin puts on show of calm”, *BBC News*, 22.03.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-51972974>.
- Reynolds, Matt & Weiss, Sabrina (2020), “How coronavirus started and what happens next, explained”, *Wired*, 27.05.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.wired.co.uk/article/china-coronavirus>.
- Rezaian, Jason (2020), “An ancient celebration is about to make Iran’s coronavirus nightmare even worse”, *The Washington Post*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2020/03/19/irans-biggest-holiday-year-is-about-make-its-pandemic-even-worse/>.
- *RFI* (2020), “Israel confirms first coronavirus case in cruise ship returnee”, 21.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.rfi.fr/en/wires/20200221-israel-confirms-first-coronavirus-case-cruise-ship-returnee>.
- Robinowitz, Aaron (2020), “Chief Rabbis Order Synagogues Closed Following Israel's New Coronavirus Regulations”, *Haaretz*, 25.03.2020, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.haaretz.com/israel-news/synagogues-to-close-under-new-coronavirus-regulations-1.8708347>.
- Rodari, Paolo (2020), “Pope Francis on Coronavirus crisis: “Don’t waste these difficult days. While at home re-discover the importance of hugging kids and relatives””, *La Repubblica*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 26.2021, Erişim Adresi: https://www.repubblica.it/vaticano/2020/03/18/news/coronavirus_pope_francis-251572693/.
- Rusya Koronavirüsle Mücadele Koordinasyon Kurulu (2020), “Распоряжение о рабочей группе Госсовета по противодействию распространению коронавируса”, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 16.03.2021, Erişim Adresi: <http://kremlin.ru/events/president/news/62990>.
- SARA (2020), “守望相助共筑连心桥 众志成城打赢防疫战——佛教界积极开展疫情防控工作”, 07.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywtdt/324310.jhtml>.

- SARA (2020), “坚定信心，同舟共济——坚决做好天主教界的疫情防控工作”，08.02.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/324334.jhtml>.
- SARA (2020), “宗教领域疫情防控工作如何抓实抓细？权威要求来了！”，11.02.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/324897.jhtml>.
- SARA (2020), “【战“疫”】佛教界：共筑连心桥 打赢防疫战”，13.02.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325171.jhtml>.
- SARA (2020), “【战“疫”】道教界：同舟同济 积极防控”，14.02.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325268.jhtml>.
- SARA (2020), “【战“疫”】伊斯兰教界：共克时艰 抗击疫情”，15.02.2020, Erişim Tarihi: 24.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325289.jhtml>.
- SARA (2020), “【战“疫”】天主教界：积极行动 助力打赢防控阻击战”，16.02.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325331.jhtml>.
- SARA (2020), “【战“疫”】基督教界：抗击疫情 共渡难关”，17.02.2020, Erişim Tarihi: 26.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.sara.gov.cn/ywdt/325402.jhtml>.
- Sarah, Robert (2020), “Decreto della Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, 25.03.2020”, *Holy See Press Office*, 25.03.2020, Erişim Tarihi: 27.03.2021, Erişim Adresi: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2020/03/25/0181/00409.html#ita>.
- SETA (2020), “İran’da Koronavirüs Kirizi ve Hayatını Kaybeden Yönetici Elitler”, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.setav.org/infografik-iranda-koronavirus-kirizi-ve-hayatini-kaybeden-yonetici-elitler/>.
- Seung-hyun, Song (2020), “Cultural Corps of Korean Buddhism shuts down temple stay program due to spread of coronavirus”, *The Korea Herald*, 25.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20200225000767>.
- Severgnini, Chiara (2020), “Coronavirus, primi due casi in Italia «Sono due cinesi in vacanza a Roma» Sono arrivati a Milano il 23 gennaio”, *Corriere Della Sera*, 30.01.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: https://www.corriere.it/cronache/20_gennaio_30/coronavirus-italia-corona-9d6dc436-4343-11ea-bdc8-faf1f56f19b7.shtml.
- Sharon, Jeremy (2020), “A quarter of coronavirus infections from synagogues, Health Ministry says”, *The Jerusalem Post*, 24.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/A-quarter-of-coronavirus-infections-from-synagogues-Health-Ministry-says-622156>.
- Sheridan, Michael (2009), “China 're-evaluates' classic religious texts”, *The Tablet*, 03.12.2009, Erişim Tarihi: 30.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.thetablet.co.uk/news/12253/china-re-evaluates-classic-religious-texts>.
- Sherwood, Harriet (2020), “Iranian police disperse crowds from shrines after Covid-19 closures”, *The Guardian*, 17.03.2020, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/17/iranian-police-shrines-coronavirus>.
- Simin, Wen & Zhenhua, Lu (2020), “Hong Kong Buddhist temple becomes host to cluster of coronavirus infections”, *The Straits Times*, 27.02.2020, Erişim Tarihi: 14.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.straitstimes.com/asia/east-asia/hong-kong-buddhist-temple-becomes-host-to-cluster-of-coronavirus-infections>.
- Singh, Maanvi (2020), “Trump signs coronavirus bill ordering free testing and aid for workers”, *The Guardian*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/trump-signs-coronavirus-bill-free-testing-paid-leave>.
- Smith-Schoenwalder, Cecelia (2020), “Trump Administration Suggests Avoiding Gatherings of More Than 10 People”, *U.S. News*, 16.03.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.usnews.com/news/national-news/articles/2020-03-16/trumps-coronavirus-task-force-suggests-limiting-gatherings-to-10-people-or-fewer>.

- Sokol, Sam (2020), “Ultra-Orthodox in Israel ignoring social distancing: ‘We’re not scared’”, *The Jerusalem Post*, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/Ultra-Orthodox-in-Israel-ignoring-social-distancing-Were-not-scared-621513>.
- St. Petersburg Metropolitanlığı (2020), “Храмы Санкт-Петербургской епархии продолжают служение”, 26.03.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: <http://mitropolia.spb.ru/news/mitropolit/?id=175749>.
- Staff, Toi (2020), “Israel seals its borders to all foreigners amid coronavirus outbreak”, *The Times of Israel*, 18.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.timesofisrael.com/israel-closes-borders-to-all-foreigners-amid-coronavirus-outbreak/>.
- Staff, Toi (2020), “Purim parades, sporting events scrapped over coronavirus fears”, *The Times of Israel*, 04.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.timesofisrael.com/purim-parades-sporting-events-scrapped-over-coronavirus-fears/>.
- Strack, Christoph (2020), “Die Religionen und das Virus”, *Deutsche Welle*, 13.03.2020, Erişim Tarihi: 20.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.dw.com/de/die-religionen-und-das-virus/a-52739601>.
- Stuble, Peter (2020), “Angry Pope slaps hand of woman who refuses to let go”, *Independent*, 01.01.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/pope-slap-video-francis-woman-hand-grab-vatican-a9266191.html>.
- Şarkul Avsat (2020), “Koronavirüs İran’ın Kum şehrinde nasıl ortaya çıktı?”, 27.02.2021, Erişim Tarihi: 02.04.2021, Erişim Adresi: <https://aawsat.com/turkish/home/article/2152631/koronavirüs-iran’ın-kum-shehrinde-nasil-ortaya-çikti>.
- TASS (2020), “В России выявили первые два случая заражения коронавирусом”, 31.01.2021, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://tass.ru/obschestvo/7656549>.
- Taylor, Derrick Bryson (2021), “A Timeline of the Coronavirus Pandemic”, *The New York Times*, 17.03.2021, Erişim Tarihi: 04.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/article/coronavirus-timeline.html>.
- *The Jerusalem Post* (2020), “Sephardi Chief Rabbi: Avoid visiting Western Wall due to coronavirus”, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/Sephardi-Chief-Rabbi-Avoid-visiting-Western-Wall-due-to-coronavirus-620751>.
- *The Moscow Times* (2020), “Moscow Monastery Launches Nightly Anti-Coronavirus Processions”, 19.03.2020, Erişim Tarihi: 15.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.themoscowtimes.com/2020/03/19/moscow-monastery-launches-nightly-anti-coronavirus-processions-a69678>.
- *The Telegraph* (2020), “First Europeans die from coronavirus in Italy Save”, 22.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.telegraph.co.uk/global-health/science-and-disease/coronavirus-news-uk-china-south-korea-singapore/>.
- The World Factbook (2021), “Countries”, 03.04.2021, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/>.
- *TRT Haber* (2020), “Umreden gelenler Ankara ve Konya’da karantinaya alındı”, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 25.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/umreden-gelenler-ankara-ve-konyada-karantinaya-alindi-467111.html>.
- Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü (2020), “COVID-19 (Yeni Koronavirüs)”, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.seyahatsagligi.gov.tr/site/koronavirus>.
- *Vatican News* (2020), “COVID-19: Vatican Holy Week celebrations under study”, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-03/vatican-coronavirus-easter-triduum-celebrations.html>.
- Winer, Stuart (2020), “Synagogues top coronavirus hotspot list, epidemiological report finds”, *The Times of Israel*, 24.03.2020, Erişim Tarihi: 01.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.timesofisrael.com/synagogues-top-coronavirus-hotspot-list-epidemiological-report-finds/>.

- Winfield, Nicole (2020), “Pope urges solidarity on an Easter of both joy, virus sorrow”, *The Associated Press*, 12.04.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: <https://apnews.com/article/1a7ae6272bfac2e0a4b6da7371fc4b1>.
- Winston, Alex (2020), “New guidelines released for synagogues to combat coronavirus”, *The Jerusalem Post*, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 29.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.jpost.com/Israel-News/New-guidelines-released-for-synagogues-to-combat-coronavirus-620649>.
- World Health Organization (2020), “Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it”, 11.02.2020, Erişim Tarihi: 23.03.2021, Erişim Adresi: [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it).
- World Health Organization (2020), “Novel Coronavirus (2019-nCoV) Situation Report - 1”, 21.01.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4.
- World Health Organization (2020), “Novel Coronavirus (2019-nCoV) SITUATION REPORT - 10”, 30.01.2020, Erişim Tarihi: 19.03.2021, Erişim Adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200130-sitrep-10-ncov.pdf?sfvrsn=d0b2e480_2.
- World Health Organization (2020), “WHO announces COVID-19 outbreak a pandemic”, 12.03.2020, Erişim Tarihi: 28.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic>.
- World Health Organization (2020), “WHO Director-General's remarks at the media briefing on 2019-nCoV on 11 February 2020”, 11.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-remarks-at-the-media-briefing-on-2019-ncov-on-11-february-2020>.
- Worldometer (2021), “COVID-19 Coronavirus Pandemic”, 05.04.2021, Erişim Tarihi: 05.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>.
- Wright, Robin (2020), “How Iran Became a New Epicenter of the Coronavirus Outbreak”, *The New Yorker*, 28.02.2020, Erişim Tarihi: 03.04.2021, Erişim Adresi: <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/how-iran-became-a-new-epicenter-of-the-coronavirus-outbreak>.
- *Xinhua Haber Ajansı* (2020), “宗教界在疫情防控阻击战中发挥积极作用”, 03.02.2020, Erişim Tarihi: 10.03.2021, Erişim Adresi: http://www.xinhuanet.com/politics/2020-02/03/c_1125527661.htm.
- Yan, Zhang (2020), “抗击疫情行动中的中国宗教团体”, *The New York Times*, 25.02.2020, Erişim Tarihi: 21.03.2021, Erişim Adresi: <https://cn.nytimes.com/china/20200225/china-religion-coronavirus-donations/>.
- Yang, William (2020), “Wuhan lockdown: China takes extreme measures to stop virus spread”, *Deutsche Welle*, 23.01.2020, Erişim Tarihi: 01.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.dw.com/en/wuhan-lockdown-china-takes-extreme-measures-to-stop-virus-spread/a-52120126>.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1994), “Ehl-i Sünnet”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 525-530.
- *Yeniçağ* (2020), “Diyanet’in uyarısına rağmen... Olacak iş değil!”, 15.03.2020, Erişim Tarihi: 31.03.2021, Erişim Adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/diyanetin-uyarisina-ragmen-olacak-is-degil-271855h.htm>.
- Yongling, Wu, (2020), “武汉确诊 41 例感染新型冠状病毒肺炎患者”, *Xinhua Haber Ajansı*, 11.01.2020, Erişim Tarihi: 02.03.2021, Erişim Adresi: http://www.xinhuanet.com/2020-01/11/c_1125448269.htm.